

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Διονυσίου¹ ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες τοῦ Ἁγίου Ὄρους τόσο γιὰ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἀξίων λόγου χειρογράφων καὶ παλαιῶν ἐντύπων ποὺ κατέχει, ὅσο καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν πολὺ καλὴ διατήρηση καὶ συντήρησή της. Στεγάζεται σὲ ἀπομονωμένη αἴθουσα τῆς μονῆς ποὺ ἀνακαινίστηκε πρόσφατα στὸ ἰσόγειο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἐκεῖ ὅπου ἐνώνεται μὲ τὴ βόρεια².

Στὴ βιβλιοθήκη σώζονται σήμερα 1.080 ἑλληνικὰ καὶ 6 σλαβονικὰ χειρόγραφα, περιλαμβανομένων καὶ 27 *εἰληταρίων*, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν περιγραφεῖ συνοπτικὰ –ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πρόσφατα προσκτῆματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὰ ἐξαρτήματα τῆς μονῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες προελεύσεις. Ἀπὸ τοὺς κώδικες αὐτοὺς 125 εἶναι περγαμηνοί, λίγοι εἶναι γραμμένοι σὲ βομβύκινο ἢ ἀνατολικὸ καὶ οἱ περισσότεροι σὲ δυτικὸ χαρτί. Ὅρισμένα περγαμηνὰ φύλλα παραμένουν καὶ σὲ χαρτώους κώδικες, ἐνίοτε ὡς παράφυλλα ἢ καὶ φύλλα σταχώσεως. Ἄξιο μνείας εἶναι τὸ

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ κατετέθη ἀρχικὰ (1999) στὸν προγραμματισθέντα συλλογικὸ τόμο γιὰ τὴν Ἱερὰ Μονὴ Διονυσίου, ὁ ὁποῖος, ὅμως, δὲν προχώρησε τελικὰ στὴν ἐκτύπωση. Ἡ συμβολή μου δημοσιεύεται ἐδῶ μὲ τὴν εὐλογία τοῦ Πανοσιολογιωτάτου ἡγουμένου τῆς ἱερᾶς μονῆς, γέροντος Πέτρου Διονυσιάτου. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται τόσο στὸν λόγιό βιβλιοθηκάριο ὅσο καὶ στὸν γραμματέα τῆς μονῆς, πατέρες Συμεῶν καὶ Γαβριήλ, γιὰ τὴν πάντοτε πρόθυμη βοήθειά τους. Νέο *Κατάλογο* τοῦ συνόλου τῶν κωδίκων, ὁ ὁποῖος θὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης κωδικολογίας, ἐτοιμάζει ὁ καθ. κ. Μ. Κακοῦρος. Βλ. καὶ Casouros 2000, σσ. 741-745.

2. Ἡ βιβλιοθήκη ἐπρόκειτο νὰ μεταστεγαστεῖ στοὺς ὀρόφους τοῦ ἀναστηλωμένου πύργου τῆς μονῆς. Ἡ ὑψηλὴ ὅμως ὑγρασία τῶν χώρων ποὺ προορίζονταν γιὰ τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ ἐντυπα τῆς μονῆς κατέστησε μία τέτοια μετακίνηση ἀπαγορευτικῆ.

χειρόγραφο 91, πού είναι ἔν μέρει παλίμψηστο, ἐνῶ σὲ μεγαλογράμματη γραφὴ ἐγράφησαν τὸ εὐαγγελιστάριο ἀρ. 21 (10^{ος} αἰ.) (πίν. 1)³ καὶ τὸ ἐλλίπον σήμερα εὐαγγελιστάριο ἀρ. 1, πού χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν Λάμπρο στὸν 7^ο αἰῶνα.

Σημαντικότερος μελετητὴς τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ὁ Σπυρίδων Λάμπρος πού κατέταξε, ἀρίθμησε, περιέγραψε μαζί μὲ ὁμάδα μαθητῶν του καὶ δημοσίευσε στὸν Α΄ τόμο τοῦ μνημειώδους διτόμου ἔργου του: *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμος Α΄ (Cambridge, 1895, σσ. 319-436), τὰ χειρόγραφα ὑπ' ἀριθμὸν 1-586⁴. Ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας δημοσίευσε στὸ περιοδικὸ *Θεολογία* συνοπτικὴ περιγραφὴ 176 ἐπιπλέον χειρογράφων μὲ ἀριθμοὺς 587-762· ἡ ἀρίθμηση ὅμως τῶν κωδίκων του δὲν ἰσχύει σήμερα⁵. Ἀκολούθησε ὁ συμπληρωματικὸς κατάλογος τοῦ Εὐθυμίου Διονυσιάτου τῶν κωδίκων 587-804, μὲ ἐπιμέλεια καὶ συμπλήρωμα ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Μανάφη⁶. Ὁ βιβλιοθηκᾶριος τῆς μονῆς, μοναχὸς Χρυσόστομος, ἐτοίμασε χειρόγραφο κατάλογο τῶν ὑπολοίπων χειρογράφων (ἀρ. 805-1064), τὸν ὁποῖο καὶ ἐπιμελήθηκε καὶ ἐξέδωσε πρόσφατα ὁ Γεώργιος Παπάζογλου⁷. Στὸ μεταξὺ οἱ Λίνος Πολίτης καὶ Μανουῖσος

3. Βλ. Λάμπρος 1895, σ. 320. Βλ. Πελεκανίδης *et al.* 1973, σ. 403 καὶ πίν. 55-56. Cacouros 2008 (2), σσ. 138-140. Τὸ χειρόγραφο ἐξετέθη πρόσφατα στὸ Παρίσι. Βλ. *Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne (Petit Palais-Musée des Beaux-Arts de la Ville de Paris 10 avril-5 juillet 2009)*, (Paris-Musées), (Παρίσι 2009), no. 39, σ. 126 (συνοπτικὴ περιγραφὴ ἀπὸ τὸν καθ. Κακοῦρο), καὶ πίν. στή σ. 135 (= φφ. 53v-54r).

4. Ἀπὸ τὸν Κατάλογο τοῦ Λάμπρου λείπουν ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη οἱ ὑπ' ἀριθμὸν 1, 8, 49, 302, καὶ 307 κώδικες. Ὁ Ihor Ševčenko εἶχε δηλώσει στὸ παρελθὸν ὅτι τὰ ὑπ' ἀριθμ. 8 καὶ 49 χειρόγραφα διετίθεντο πρὸς πώληση στίς Η.Π.Α. τὸ 1961. Βλ. Richard 1964, σ. 12. Ὁ κώδικας 8 ἐντοπίστηκε στὴ συνέχεια στὴ συλλογὴ τοῦ *Ludwig Museum* τῆς Κολωνίας στὴ Γερμανία [βλ. Voicu – D'Alisera 1981, σ. 152], καὶ στὴ συνέχεια ἐπανῆλθε σὲ ἀμερικανικὴ συλλογὴ. Πβλ. Καδᾶς 1996, σ. ιθ', σημ. 8. Ὁ κώδιξ εὐρίσκεται σήμερα στὸ Malibu, (The J. Paul Getty Museum, Ludwig II, 4). Ἐνῶ ὁ κώδιξ 307 εὐρίσκεται σήμερα στὸ Durham τῶν Η.Π.Α. (Duke University Library, Clark Collection 28). Βλ. τῶρα Olivier 1995, no. 1131, σ. 334.

5. Κουρίλας 1936, σσ. 114-128, 330-347 καὶ εἰσαγωγὴ σσ. 42-52.

6. Εὐθύμιος Διονυσιάτης 1957, σσ. 233-271 καὶ Μανάφης *αὐτόθι*, σσ. 387-390.

7. Παπάζογλου 1990, σσ. 443-505. Τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα (ἀρ. 1065-1080) ἐντάχθηκαν πρόσφατα στὴ βιβλιοθήκη καὶ παραμένουν ἀκαταλογογράφητα.

Μανούσακας ἔκαμαν παρατηρήσεις, διορθώσεις καὶ προσθήκες στοὺς δημοσιευμένους καταλόγους χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους περιλαμβανομένων καὶ αὐτῶν τῆς μονῆς Διονυσίου⁸.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Διονυσίου καὶ μάλιστα τὰ χρονολογημένα ἢ καὶ ἐκεῖνα μὲ σημαντικὰ σημειώματα ἔχουν περιγραφεῖ σὲ εἰδικὰ ἔργα⁹, ἐνῶ μερικὰ ἀπὸ τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῆς μονῆς ἀποτελέσαν ἀντικείμενο εἰδικῶν μονογραφιῶν ἢ μελετῶν ἢ συμπεριλήφθηκαν σὲ συλλογικὰ ἔργα¹⁰. Ἀρκετοὶ εἶναι οἱ κώδικες ποὺ περιέχουν

8. Πολίτης – Μανούσακας 1973, σσ. 254-268. Δὲν φαίνεται νὰ ἔγινε λεπτομερῆς περιγραφή τῶν 27 *εἰληταρίων* παρόλο ποὺ παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Γιά περιγραφὲς *εἰληταρίων* ἄλλων μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους βλ. Χρυσόστομος Λαυριώτης 1955-1960, σσ. 391-402. Πολίτης 1955-1960, σσ. 402-408.

9. Βλ. Galavaris 1969, σσ. 205-207, πίν. 355-376 (περιγραφή τοῦ χφ 61). Βλ. ἐπίσης τὶς περιγραφὲς τῶν κωδίκων 94 (Σχῶλια στοὺς ψαλμοὺς καὶ τὶς ᾠδὲς) καὶ 795 (*εἰλητάριον*, *Λειτουργία* Χρυσοστόμου) τῶν ἑτῶν 1322 καὶ περ. 1535-1552 στὸ ἔργο Constantinides – Browning 1993, nos. 110* καὶ 80, σσ. 368-370 καὶ πίν. 155 καὶ 233b καὶ σσ. 285-287 καὶ πίν. 120 καὶ 207a. Κωνσταντινίδης 2000, σσ. 361-369 (περιγραφή τοῦ κώδικος 385, σσ. 362-368). Βλ. ἐπίσης τὴν περιγραφή καὶ ἔκδοση τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικος 627 ἀπὸ τὸν Καδᾶ 1994. Καδᾶς 1996 μὲ συνοπτικὴ καταγραφή τῶν περιεχομένων τῶν κωδίκων ποὺ διασώζουν σημειώματα.

10. Μαυροπούλου-Τσιούμη 1973, σσ. 131-171. Spatharakis 1975-76, σσ. 173-177; Masuda 1990 (ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή); Πελεκανίδης *et al.* 1973, σσ. 393-449. Βλ. τώρα *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους* (Ἐκθεση κειμηλίων στὸ Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ στὰ πλαίσια τῆς πολιτιστικῆς πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης), (Θεσσαλονίκη 1997), ἀρ. 5.2, σ. 199 καὶ πίν. (φφ. 225v-226r) τοῦ κώδ. 588 τοῦ 10^{ου} αἰ. (*Τετραεὐάγγελο*) (σύντομη περιγραφή ἀπὸ τὸν καθ. Καδᾶ), ἀρ. 5.3, σσ. 200-201 καὶ πίν. (φ. 1v) τοῦ κώδ. 61 (Λόγοι Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, 11^{ου}-12^{ου} αἰ.) (σύντομη περιγραφή ἀπὸ τὸν καθ. Καδᾶ), ἀρ. 5.11, σ. 209 καὶ πίν. (φφ. 14v-15r) τοῦ κώδ. 4 (*Τετραεὐάγγελο*, 13^{ου} αἰ.) (σύντομη περιγραφή ἀπὸ τὸν καθ. Καδᾶ), ἀρ. 5.12, σ. 210 καὶ πίν. (φ. 126v) τοῦ κώδικος 38 (*Τετραεὐάγγελο*, β' ἡμισυ τοῦ 12^{ου} αἰ.) (σύντομη περιγραφή ἀπὸ τὸν καθ. Καδᾶ), ἀρ. 5.23, σσ. 219-221 καὶ πίν. (φ. 202v) τοῦ κώδ. 65 (*Ψαλτήριον* τοῦ ἔτους 1313) σύντομη περιγραφή ἀπὸ τὸν καθ. Καδᾶ), ἀρ. 18.11, σ. 526 καὶ πίν. (φ. 194v) τοῦ κώδ. 90 (Ἡρῶδοτος, Πλούταρχος, Διογένης Λαέρτιος, 13^{ου}-14^{ου} αἰ.) (σύντομη περιγραφή ἀπὸ τὸν καθ. Ἄτσαλο), ἀρ. 18.26, σσ. 534-535 καὶ πίν. (φ. 33) τοῦ κώδ. 334 (Εὐριπίδης, Ἡσίοδος, Ἡφαιστίων κ.ἄ. 15^{ου} αἰ.) (σύντομη περιγραφή ἀπὸ τὸν καθ. Ἄτσαλο), ἀρ. 18.29, σσ. 538-539 καὶ πίν. (φ. 40) τοῦ κώ-

κοσμικά κείμενα¹¹, ενώ όρισμένα επίσης χειρόγραφα τῆς μονῆς, λόγω τῆς σπουδαιότητός τους, χρησιμοποιήθηκαν σὲ ἐκδόσεις θεολογικῶν κυρίως κειμένων¹².

δικος 136 (Λόγοι Γρηγορίου Θεολόγου, γραμμένοι ἀπὸ τὸν σπουδαῖο βιβλιογράφο τῆς μονῆς Θεωνᾶ, τὸ ἔτος 1580) (σύντομη περιγραφή ἀπὸ τὸν καθ. Ἄτσαλο), ἄρ. 21.2, σ. 561, τοῦ κώδικος 564 ἔτους 1445 (γραφέας ὁ Γρηγόριος Μπούνης ὁ Ἀλυάτης) καὶ πίν. (φ. 357ν) *Στιχηράριο* (σύντομη περιγραφή ἀπὸ τὸν καθ. Στάθη), ἄρ. 21.19, σ. 573 καὶ πίν. (φ. 1) τοῦ κώδικος 693 (19^{ος} αἰ., *Ἀνθολόγιο Στιχηραρίου*), (σύντομη περιγραφή ἀπὸ τὸν καθ. Στάθη). Βλ. τώρα Καδᾶς 2008, σσ. 149-165 καὶ πίν. 94-103 (σσ. 400-409), ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

11. Γιὰ τὰ κοσμικά χειρόγραφα βλ. κατωτέρω σσ. 81-82 καὶ σημ. 37.

12. Ἀπὸ πλευρᾶς θεολογικῶν κειμένων βλ. λ.χ. *Maximi Confessoris Quaestiones ad Thalassium, I- LV*, ed. C. Laga et C. Steel (Corpus Christianorum, Series Graeca, 7), Turnhout (Brepols) 1980, σ. XV, ἐξετάζεται τὸ χφ Διονυσίου 180, 14^{ου} αἰ. (φφ. 145ν-233ν), ποὺ περιέχει ἔργα τοῦ ἁγίου Μαξίμου. Στὸ χφ Διονυσίου 180 ἐπανερχονται οἱ συγγραφεῖς στὸν Β΄ τόμο τοῦ ἔργου τοῦ ἁγίου Μαξίμου (*Maximi monachi Confessoris Quaestiones ad Thalassium, II, Quaestiones LVI-LXV*, ed. C. Laga et C. Steel (Corpus Christianorum, Series Graeca, 22), Turnhout (Brepols), 1990), σσ. XXIII-XXIV, ἐνῶ ἐξετάζουν καὶ δύο ἄλλα χφφ τῆς μονῆς, τὸν κώδ. 274 (16^{ος} αἰ.), σσ. XXIV-XXV καὶ τὸν κώδικα Διονυσίου 275 (17^{ου} αἰ.), σσ. XXV-XXVI. Κανένα ἀπὸ τὰ τρία χφφ τῆς μονῆς Διονυσίου δὲν χρησιμοποιήθηκε στὴν ἔκδοση. Γιὰ τὴν ἔκδοση ὅμως ἀπὸ τὸν Ἱ. Ν. Χατζηγιάννου τῶν σχολίων στοὺς Ψαλμοὺς καὶ τὶς Ὠδῆς ἀπὸ τὸν ἅγιο Νεόφυτο τὸν Ἑγκλειστο (Ἀθήναι, 1935), χρησιμοποιήθηκε τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο ποὺ διασώζει τὸ κείμενο, δηλ. ὁ κώδικας 94 τῆς μονῆς Διονυσίου τοῦ ἔτους 1322. Βλ. καὶ Λάμπρος 1924, σσ. 217-218. Βλ. ἐπίσ. Dargouzes, 1979, σσ. 5-122 (χρησιμοποιεῖται γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν σχετικῶν κειμένων καὶ ὁ κώδ. Διονυσίου 489). Βλ. ἐπίσης Λαμψίδης 1973, σσ. 678-684, ὅπου ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα 268 τῆς μονῆς Διονυσίου (φφ. 426ν-428r) ἀκέφαλο κείμενο σχετικὸ μὲ θαῦμα τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου, τῆς καλουμένης Αἰγυπτίας. Ἀπὸ τὸν κώδικα 268 (φφ. 449ν-457ν) ἐξέδωσε ὁ Λαμψίδης μία ἀκέφαλη παραλλαγή τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου, βλ. Λαμψίδης 1974, σσ. 283-319. Βλ. τώρα Rosenquist 1996 (ἔκδοση σειρᾶς κειμένων σχετικῶν μὲ τὸν ἅγιο Εὐγένιο ἀπὸ τὸν κώδικα 154, 14^{ος} αἰ. καὶ ἐξέταση καὶ χρησιμοποίηση καὶ τοῦ κώδικος 649, 19^{ος}-20^{ος} αἰ.). Βλ. ἐπίσης Panagiotakes 1996, σσ. 321-357. Κωνσταντινίδης 2000, σ. 368. Cuomo 2005, σσ. 23-34.

Ιστορία τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς

Ἡ ἴδρυση τῆς μονῆς Διονυσίου στὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος καὶ ἡ γενναία χρηματοδότηση τοῦ Ἀλεξίου Γ' Μεγάλου Κομνηνοῦ, αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος, ποῦ χορήγησε τὸ γνωστὸ καὶ σωζόμενο στὴ μονὴ χρυσόβουλλο τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1374 (πίν. 2), θὰ πρέπει νὰ συνοδεύτηκε μὲ τὴν προικοδότηση τῆς μονῆς μὲ τὰ ἀναγκαῖα λειτουργικὰ καὶ ἄλλα θεολογικὰ βιβλία πρὸς χρῆσιν τῶν μοναχῶν¹³. Γνωρίζουμε ἀκόμη ὅτι στὴ μονὴ λειτούργησε ἀπὸ τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 16^{ου} ἕως καὶ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 17^{ου} αἰῶνος βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο, ποῦ συνεχίζει τὴν παραδοσὴ τῆς “*σχολῆς Ὁδηγῶν*” τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἐκεῖ ἀντέγραψαν λειτουργικὰ κυρίως χειρόγραφα σπουδαῖοι καλλιγράφοι, ὅπως εἶναι οἱ: Γαλακτίων, Δανιήλ, Θεωνᾶς, Ἰγνάτιος, Ἰωᾶσαφ, Κυριακός, Κῦριλλος, Ναθαναήλ, Σεραφεῖμ καὶ Χριστοφόρος¹⁴.

Δυστυχῶς δὲν μᾶς σώζονται κατάλογοι βιβλίων, ὅπως συμβαίνει μὲ ὀρισμένες ἄλλες μοναστικὲς βιβλιοθήκες (λ.χ. τῆς Πάτμου), γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξη τῆς σπουδαίας αὐτῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἄθω. Ἡ συνοπτικὴ ἀναφορὰ 27 χειρογράφων τῆς μονῆς ποῦ κατέγραψε ὁ ἱερέας Ἀλέξανδρος Βασιλόπουλος τὸ 1627 δὲν φαίνεται ἐξάλλου νὰ ἀποδίδει τὸ μέγεθος τῆς βιβλιοθήκης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη¹⁵. Οὔτε

13. Γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς μονῆς καὶ τὴν ἀπόλυση τοῦ σχετικοῦ χρυσοβούλλου βλ. Oikonomides 1968, no. 4, σσ. 50-61 (κείμενο 59-61) καὶ πίν. VI. Πίνακα τοῦ χρυσοβούλλου βλ. ἐπίσης Πελεκανίδης *et al.* 1973, σ. 40. Βλ. ἐπίσης *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, 1997, σσ. 432 καὶ 446-47. Ἀντίγραφο τοῦ 18^{ου} αἰ. βλ. τώρα στὸ *Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne*, ὁ. π., no. 68, σ. 166 (περιγραφή ἀπὸ τὴν ὁμ. καθ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου) καὶ πίν. στή σ. 167.

14. Ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε δὲν ἔχει γίνει συστηματικὴ μελέτη τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου τῆς μονῆς. Διασώζονται ὅμως στὴ μονὴ πολλὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποῦ ἀντέγραψε ἡ ὁμάδα αὐτὴ τῶν γραφέων σὲ διάστημα ἑνὸς σχεδὸν αἰῶνος, (περ. 1570-1670). Τὸ περιεχόμενο τῶν κωδίκων αὐτῶν εἶναι κυρίως λειτουργικὸ καὶ θεολογικό. Γιὰ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς μονῆς βλ. καὶ κατωτέρω, σσ. 77-80.

15. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς τίτλους ποῦ καταγράφει ἐμπεριέχονται σὲ ἓνα χειρόγραφο. Βλ. Hofmann 1951, σσ. 272-277.

γνωρίζουμε ακριβώς ποῦ φυλασσόταν κατὰ καιροὺς καὶ κυρίως στὶς ἐποχὲς ποῦ ἡ μονὴ πέρασε μεγάλες δυσκολίες.

Ἐνα πράγμα, ὅμως, εἶναι βέβαιον ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ πολύτιμα χειρόγραφα ποῦ κοσμοῦν σήμερα τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς ἐγράφησαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της καὶ περιήλθαν στὴν κατοχὴ της ἀπὸ δωρεὲς σὲ μεταγενέστερους αἰῶνες¹⁶. Ἀκόμη φαίνεται ὅτι στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης, ὅταν ἄρχισε ἡ ἐκτύπωση ἑλληνικῶν κοσμικῶν καὶ θεολογικῶν ἔργων στὴν Ἰταλία καὶ ἄλλοῦ, ἡ ροὴ στὴ βιβλιοθήκη χειρογράφων καὶ ἐντύπων βιβλίων συνεχίστηκε ταυτόχρονα καὶ ἀπερίσπαστα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 16^{ου} καὶ 17^{ου} αἰῶνος, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ παλαιτύπων καὶ ἄλλων σημαντικῶν ἐντύπων ποῦ ἔχει ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὴν παράλληλη λειτουργία βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου στὴν ἴδια τὴ μονή¹⁷.

Βέβαια ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Διονυσίου δὲν ἐγνώρισε μόνο προσθήκες. Ἐγνώρισε καὶ ἀπώλειες κυρίως κατὰ τὸν 17^ο αἰῶνα μὲ τὴ δράση τοῦ Ἀθανασίου τοῦ ρήτορος (μεταξὺ 1643-1653), ποῦ συγκέντρωνε στὴν Ἀνατολὴ χειρόγραφα γιὰ μέλη τῆς γαλλικῆς ἀυλῆς, ὅπως ὁ Séguier¹⁸. Παρὰ τὴν ἐπιτυχία του σὲ ἄλλες μονὲς τοῦ Ἄθω φαίνεται ὅτι εἶχε πενιχρὰ ἀποτελέσματα στὴ μονὴ Διονυσίου, ἀφοῦ μόνο πέντε χειρόγραφα ἔχουν ἔως τώρα ἐντοπισθεῖ στὸ Παρίσι ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴ μονὴ αὐτή¹⁹. Ἀνάμεσά τους, ὅμως, περιλαμβάνεται καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα σωζόμενα χει-

16. Γιὰ παράδειγμα τὰ σημαντικότερα εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῆς μονῆς χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της. Ἐξάλλου πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της μονῆς χρονολογοῦνται τὰ πλεῖστα ἀπὸ τὰ περγαμηνὰ χειρόγραφα καὶ ἡ πλειονότητα τῶν κωδίκων ποῦ ἀπέσπασε ὁ Ἀρσένιος Σουχάνοβ τὸ 1654. Βλ. κατωτέρω σ. 76 καὶ σημ. 25.

17. Ἡ μονὴ διασώζει 500 περίπου παλαιῖτυπα καὶ ἀρκετὲς ἄλλες ἐκδόσεις ποῦ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 16^ο ἕως τὸν 19^ο αἰῶνα.

18. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Ἀθανασίου τοῦ ρήτορος στὴν Ἀνατολὴ βλ. Omont 1902, τόμος Α', σσ. 3-26. Βλ. τώρα Constantinides – Browning 1993, σσ. 24-25, ὅπου καὶ ἡ πρόσφατη βιβλιογραφία.

19. Πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες τῆς συλλογῆς *Coislin* ὑπ' ἀριθμὸν 4 (Παλαιὰ Διαθήκη) [(πλὴν Ψαλμῶν) (12^{ος}, 14^{ος} καὶ 16^{ος} αἰ.)], 54 (Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, λόγοι, μὲ σχόλια Νικήτα Σερωῶν) (14^{ος} αἰ.), 89 (Ἰωάννης Κλίμακος, μὲ σχόλια Ἡλιοῦ μητροπολίτου Κρήτης) (13^{ος} αἰ., β' ἡμισυ), 129 (Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, σχόλια στοὺς 4 Εὐαγγελιστὲς) (14^{ος}-15^{ος} αἰ.) καὶ 363 (Θεολογικὰ καὶ λειτουργικὰ κείμενα) (12^{ος} αἰ.). Γιὰ τοὺς κώδικες αὐτοὺς βλ. α) κῶδ. 4: Devreesse 1945, σσ. 3-5. Montfaucon 1715, σ. 39. Omont 1888, σ. 111, β) κῶδ. 54: Devreesse

ρογράφα που περιέχει όλα τα έργα της Παλαιάς Διαθήκης (πλὴν τῶν Ψαλμῶν), ὁ σημερινὸς κώδιξ *Coislin* 4, τὸ κύριο σῶμα τοῦ ὁποίου χρονολογεῖται στὸν 12^ο αἰῶνα, καθὼς καὶ ὁ πολῦτιμος κώδιξ *Coislin* 89²⁰.

Ἀντίθετα ἡ μεγάλη πενία τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω, καὶ ἡ ἐλπίδα προστασίας καὶ βοήθειας ἀπὸ τὸν τσάρο τῆς Ρωσίας ὤθησαν τοὺς μοναχοὺς καὶ ἡγουμένους τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους νὰ προσφέρουν οἰκειοθελῶς στὸν ὀρθόδοξο μοναχὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἀρσένιο Σουχάνοβ (1607-1674): «τὰ παλαιὰ ... βιβλία ὅπου ἐδώκαμεν τοῦ βασιλέως τῆς Μοσκοβίας»²¹. Ὁ Σουχάνοβ ἦλθε στὸν Ἄθω τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1654 ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ με-

1945, σσ. 50-51. Omont 1888, σ. 123, γ) κῶδ. 89: Devreesse 1945, σ. 78. Montfaucon 1715, σσ. 141-142. Omont 1888, σ. 129, δ) κῶδ. 129: Devreesse 1945, σσ. 122-123. Montfaucon 1715, σ. 201. Omont 1888, σ. 141), ε) κῶδ. 363: Devreesse 1945, σσ. 342-345. Omont 1888, σ. 189.

20. Ὁ κώδιξ *Coislin* 4 ἔφερε τὸν ἀριθμὸ 78 τῆς συλλογῆς Séguier. Περιγραφή του ὅταν ἦταν στὴν κατοχὴ τοῦ Henri du Cambout δοῦκα τοῦ *Coislin* ἔκαμε ὁ Montfaucon τὸ 1715, σ. 39. Βλ. τώρα Constantinides –Browning 1993, no. 72, σσ. 268-270 καὶ πίν. 109, 199b, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Ὁ πολῦτιμος δίστηλος κώδιξ *Coislin* 89 ἐγράφη γιὰ τὸν γνωστὸ συλλέκτη θεολογικῶν κειμένων Ἰωάννη Κομνηνὸ Συναδηνὸ ἀπὸ τὸν καλλιγράφο Κωνσταντῖνο Ἀγιοευφημίτη. Πβλ. Vogel – Gardthausen 1909, σ. 241. *PLP*, nos. 239 καὶ 27125. Βλ. καὶ Constantinides 1982, σ. 137.

21. Σώζεται ἔγγραφο τοῦ Ἰουνίου 1654 μὲ τις ὑπογραφεὶς ὄλων τῶν ἡγουμένων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, περιλαμβανόμενου καὶ τοῦ προηγουμένου Κλήμη τῆς μονῆς Διονυσίου, τὸ ὁποῖο καὶ ἐξέδωσε ὁ Στίλπων Κυριακίδης (Κυριακίδης 1958, σσ. 532-533), ὅπου δηλώνουν ὅτι: «πάντες ἡμεῖς οἱ εὐρεθέντες τοῦ Ἁγίου Ὄρους, πασῶν τῶν μοναστηρίων ὅτε καθηγούμενοι, καὶ γέροντες τῆς συνάξεως τὸ πῶς μὲ τὴν ἡδίαν μας γνώμην, καὶ προαίρεσιν γράφωμεν, ... διὰ τὰ παλαιὰν μας βιβλίαν, ὅπου ἐδώκαμεν τοῦ βασιλέως τῆς μοσκοβίας. καὶ αὐτὰ τὰ ἐδώκαμεν ἀπὸ πολλήν μας ἐπτωχίαν. καὶ τὸ ἄλλον τὸ πῶς νὰ ἔχουν τὰ ἐπτωχὰ μοναστήρια νὰ πιγέουν νὰ τοὺς δίδῃ ἐλεημοσύνην νὰ πορεύονται οἱ πτωχολογία. ὅτι δίχως τὴν ἐλεημοσύνην τοῦ κόσμου δὲν εἶναι βόλετόν νὰ πορεύωμεν. ὁμῖος ... ὅτι νὰ εὕγῃ ὁ ἄνθρωπος καὶ ἀπεσταλμένος ἡγουν ὁ μόσκωβος μετὰ βιβλία ἀπὸ τὸ ἅγιον Ὄρος εἰρηνικῶς ...». Σχολιασμὸ τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ καὶ ἀτύτιση τοῦ ἀπεσταλμένου μὲ τὸν Ἀρσένιο Σουχάνοβ ἔκαμε ὁ Μιχαὴλ Λάσκαρις (Λάσκαρις 1958, σσ. 543-545). Φαίνεται ὅτι ἡ ἀποστολὴ βιβλίων στὴ Μόσχα συνεχίστηκε, ὅπως δηλώνει καὶ ἐπιστολὴ τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ 1660 στὸν τσάρο (βλ. *αὐτόθι*, σ. 545).

ταρρυθμιστή Πατριάρχη Μόσχας Νίκωνος (1652-1658) και του τσάρου Άλεξίου Μιχαήλοβιτς (1645-1676) και απέχωρησε μετά από δύο μήνες συναποκομίζοντας 500 περίπου χειρόγραφα και έντυπα από όλα σχεδόν τα μοναστήρια²². Παρόλο που η απόστολή του αποσκοπούσε στη συγκέντρωση χειρογράφων για την έκδοση λειτουργικών κειμένων, ο Σουχάνοβ επέλεξε αντίγραφα της Αγίας Γραφής, άγιολογικά κείμενα και κώδικες με έργα πατέρων, αλλά και έργα κοσμικής γραμματείας, όπως κανονικού δικαίου, ιστορικά έργα, καθώς και κλασικούς συγγραφείς, γραμματικές και λεξικά. Αυτή η σπουδαία συλλογή, όπως υποστηρίχθηκε, χρησίμευσε σε μεταφράσεις και εκδόσεις στο τυπογραφείο της Μόσχας, αλλά και για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στο σχολείο του Άρσενίου του Γραικού²³. Ο Σουχάνοβ επέλεξε από τη μονή Διονυσίου 34 συνολικά χειρόγραφα που χρονολογούνται μεταξύ του 10^{ου} και 17^{ου} αιώνας, τα περισσότερα με θεολογικό περιεχόμενο και κατά το πλείστον πολυτίμους περγαμηνούς κώδικες²⁴. Το ενδιαφέρον του προσείλκυσαν έργα των μεγάλων πατέρων και μάλιστα του Ίωάννου Χρυσόστομου (9 κώδικες) και του Μεγάλου Βασιλείου (3 κώδικες), αλλά και δογματικά και αντιρρητικά έργα (4 κώδικες), έργα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, καθώς και μεγάλων πατέρων με σχόλια (5 κώδικες). Συναπεκόμισε επίσης την *ἐκκλησιαστική ιστορία* του Εϋσεβίου και έργα του Γαληνού και άλλων ιατρικών συγγραφέων²⁵.

22. Βλέπε τώρα Fonkič 1996, σσ. 110-111. Ο Fonkič παραθέτει κατάλογο του αριθμού των βιβλίων και εντύπων που ο Σουχάνοβ πήρε από κάθε μοναστήρι. Έτσι από τη μονή Διονυσίου απέσπασε 34 χειρόγραφα.

23. Πβλ. Fonkič 1996, σ. 111.

24. Ο Αρχιμανδρίτης Ίάκωβος Βατοπεδινός δημοσίευσε το 1896 συνοπτική ελληνική μετάφραση του έργου του Αρχιμανδρίτου Βλαδημίρου, που περιέγραψε ρωσιστί το 1894 τα 510 ελληνικά χειρόγραφα της εν Μόσχα Συνοδικής Βιβλιοθήκης, με τίτλο: *Η εν Μόσχα Συνοδική Βιβλιοθήκη των χειρογράφων, Έπιτομή, του υπό του Αρχιμανδρίτου Βλαδημίρου έκδοθέντος Καταλόγου του Τμήματος Έλληνικών Χειρογράφων της εν Κρεμλίνω Βιβλιοθήκης*, Μόσχα 1896. Βλ. ιδ. σσ. 21-25, όπου και δίδει συνοπτική περιγραφή 27 χειρογράφων τα όποια ο Σουχάνοβ απέκτησε από τη μονή Διονυσίου.

25. Δίνουμε τον πίνακα των 27 κωδίκων όπως τον παραθέτει ο Αρχιμανδρίτης Ίάκωβος Βατοπεδινός και τον αντίστοιχο αριθμό στον Κατάλογο του Vladimir: 1. Ίω. Χρυσόστομος, *Όμιλία εις την Γένεσιν*, 10^{ος} αί., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 29), 2. *Παροιμίες Σολομώντος και Έκκλησιαστής με σχόλια*, 13^{ος} αί., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 43), 3. *Προφ. Ήσαίας με σχόλια*, 11^{ος} αί., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 56), 4. Ίω.

Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς Διονυσίου

Γνωρίζουμε ἀρκετοὺς γραφεῖς ποὺ κατὰ καιροὺς ἀντέγραψαν κώδικες στὴ μονὴ Διονυσίου, ὁργανωμένο ὅμως βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον μὲ παρουσία μιᾶς πλειάδος βιβλιογράφων λειτούργησε στὴ μονὴ μόνο κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 16ου αἰῶνος ἕως καὶ τὸ δευτέρου ἡμισυ τοῦ 17^{ου}²⁶. Πρῶτος ἀσχολήθηκε μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐρ-

Χρυσόστομος, 44 πρῶτες ὀμιλίες στὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου, 11^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 63), 5. Ἰω. Χρυσόστομος, 44 πρῶτες ὀμιλίες στὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννη, 11^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 75), 6. Ἰω. Χρυσόστομος, 42 τελευταῖες ὀμιλίες στὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη, 11^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 80), 7. *Τετραεὐάγγελον* μὲ ἐρμηνεῖα Εὐθ. Ζιγαβηνοῦ, 12^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 87), 8. *Ἐπιστολὲς Παύλου* μὲ σχόλια καὶ οἱ 7 Καθολικὲς ἐπιστολές, 9^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 93), 9. Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης μὲ σχόλια, 11^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 111), 10. Βασιλείου Μεγάλου, *Ἀσκητικά*, 9^{ος}-10^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 118), 11. Βασιλείου Μεγάλου, 42 Ὀμιλίες, 11^{ος} αἰ., Περγ. (φφ. 3-18 χαρτ. 16^{ου} αἰ.), (Κατάλ. Vladimir 128), 12. Βασιλείου Μεγάλου, 40 Ὀμιλίες, 11^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 129), 13. Γρηγορίου Θεολόγου, 16 Λόγοι μὲ σχόλια Νικήτα Ἡρακλείας, ἔτος 1339, Χάρτης (Κατάλ. Vladimir 151), 14. Ἰω. Χρυσόστομος, 33 Λόγοι, 10^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 161), 15. Ἰω. Χρυσόστομος, Λόγοι, καθὼς καὶ ἄλλων πατέρων, 10^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 162), 16. Ἰω. Χρυσόστομος, *Ἀνδριάντες* 10^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 166), 17. Ἰω. Χρυσόστομος, 14 Λόγοι 11^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 168), 18. Ἰω. Χρυσόστομος, 58 Λόγοι καὶ ἐπιστολές, ἔτος 1345, *Βομβύκινος* (Κατάλ. Vladimir 173), 19. Ἀββᾶ Δωροθέου, Ἀσκητικοὶ Λόγοι καὶ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου, Λόγος, 11^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 198), 20. Εὐθ. Ζιγαβηνοῦ, *Δογματικὴ Πανοπλία*, 14^{ος}-15^{ος} αἰ., *Βομβύκινος* (Κατάλ. Vladimir 225), [βλ. τῶρα καὶ τὴν ἀδημοσίευτη διατριβὴ τοῦ M. Berke 2011, σσ. lxxviii-lxxix (*siglum S*)], 21. Συλλογὴ πολεμικοῦ περιεχομένου (Κατὰ Ἀρμενίων), ἔτος 932, Περγ. (Κατάλ. Vladimir 231), 22. Ἰω. Καντακουζηνοῦ, *Ἀντιρρητικοὶ κατὰ Προχόρου Κυδῶνη*, 15^{ος} αἰ., Χάρτης (Κατάλ. Vladimir 233), 23. Συλλογὴ Ἀντιρρητικῆ κατὰ Λατίνων, 17^{ος} αἰ., Χάρτης (Κατάλ. Vladimir 251), 24. Βίοι ἀγίων, Λόγοι, 11^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 383), 25. Εὐσεβίου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 11^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 405), 26. Συλλογὴ θεολογικῶν κειμένων, 12^{ος} αἰ., Περγ. (Κατάλ. Vladimir 430), 27. Γαληνὸς καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς ἱατρικοῦ περιεχομένου, 16^{ος} αἰ. *Βομβύκινος* (:) (Κατάλ. Vladimir 466).

26. Ἰκανοὶ βιβλιογράφοι ποὺ ἀντέγραψαν χειρόγραφα στὴ μονὴ Διονυσίου εἶναι γνωστοὶ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτή. Δείγματος χάριν, στὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰῶνος δρᾷ στὴ μονὴ ὁ κωδικογράφος Δοσίθεος καὶ ἀντιγράφει τὸ 1438 τὸν κώδικα 440 (*Ἀκολουθίες*). Ἐνας ἄλλος Δοσίθεος ἀντιγράφει χειρόγραφα στὴ μονὴ ἕνα

γαστήριο τῆς μονῆς Διονυσίου ὁ ἀείμνηστος Λίνος Πολίτης σὲ δημοσίευμα²⁷ τοῦ τοῦ 1958²⁷, καὶ ἐπανῆλθε στὸ θέμα αὐτὸ λίγα χρόνια ἀργότερα (1977)²⁸. Δὲν προῦλαβε ὅμως νὰ δώσει τὴν ὑπεσχημένη ἐκτενέστερη μελέτη τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται περὶ τοὺς 200 κώδικες²⁹. Οἱ γραφεῖς τοῦ ἐργαστηρίου μιμοῦνται τὸν λειτουργικὸ τύπο γραφῆς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος τῆς μονῆς Ὁδηγῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ ἀρχιστες μεταξὺ τους διαφοροποιήσεις³⁰.

αἰῶνα ἀργότερα, γύρω στὸ 1540. Ἀπὸ τὸν κάλαμὸ του προέρχονται λ.χ. οἱ κώδικες τῆς μονῆς 130 (Λόγοι πατέρων) καὶ 560 (Λειτουργία Μ. Βασιλείου) τοῦ ἔτους 1538, καθὼς καὶ ὁ κῶδ. 148 (Κατηχήσεις Θεοδώρου Στουδίτου, 1540), ὁ κῶδ. 386 (Πραξαπόστολος, 1542), ὁ κῶδ. 486 (Ἀκολουθίες καὶ εὐχές, 1543) καὶ ὁ κῶδ. 454 (Κανόνες στὴ Θεοτόκο, 1545). Στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου θὰ δράσει ἐκεῖ ὁ πολυγραφότατος βιβλιογράφος Κυριακὸς ἐκ Μικρᾶς Ρωσίας, ποὺ ἐγκατεστάθη στὴ μονὴ τὸ 1603 (βλ. κῶδ. 53, φ. 257ν). Στὸ πρόσφατο ἔργο τῶν Λίνου καὶ Μαρίας Πολίτη 1994, σσ. 514-516, τοῦ ἀποδίδονται 32 κώδικες ποὺ ἐγράφησαν μεταξὺ 1613 καὶ 1644. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ διεσκορπίστησαν στὶς μονὲς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἐνῶ ἀρκετὰ παραμένουν ἀκόμη στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς, λ.χ. οἱ κώδικες 166 (1616), 549 (1616-18), 644 (1617), 750 (1617), 435 (1617) 387 (1623), 299 (1624 καὶ 1635-38), 536 (1626), 272 καὶ 273 (1627-28), 285 (1633), 744 (1633), 593 (1634-35), 321 (1636), 230 (1642-44), 170 (χ.χ.), 172 (χ.χ.), 220 (χ.χ.), 231 (χ.χ.), 243 (χ.χ.), 507 (χ.χ.), 603 (χ.χ.), 770 (χ.χ.). Πολλὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ πολυγραφότατου Ἁγιορείτη γραφέα Κυρίλλου, ποὺ χρονολογοῦνται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1581 καὶ 1632, θὰ προσηλωθοῦν στὴ μονὴ Διονυσίου καὶ ἴσως ἐγράφησαν ἐκεῖ. Πβλ. Πολίτης-Πολίτη, 1994, σσ. 518-521. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ βιβλιογραφικὴ δραστηριότητα τοῦ βιβλιογράφου Σεραφεῖμ τῆς μονῆς Διονυσίου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1601 καὶ 1621. Πρόσφατα τοῦ ἀποδόθηκαν 14 κώδικες, ποὺ βρίσκονται ὅλοι στὸ Ἅγιον Ὄρος, 5 ἀπὸ τοὺς ὁποῖους στὴ μονὴ Διονυσίου: ἀρ. 551 (1610), 553 (1610), 542 (1617), 243 (1619), 595 (1620). Πβλ. Πολίτης-Πολίτη, 1994, σ. 619. Τέλος στὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς Διονυσίου δρᾷ καὶ ὁ μοναχὸς Ναθαναὴλ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1679 καὶ 1694 στὸν ὁποῖο καὶ ἀποδόθηκαν 7 κώδικες, 6 ἀπὸ τοὺς ὁποῖους παραμένουν στὴ μονή: ἀρ. 480 καὶ 494 (1679), 476 καὶ 481 (1687), 478 (1688) καὶ 736 (1690).

27. Politis 1958, σ. 282.

28. Politis 1977, σσ. 371-372.

29. Πολίτης 1957, σ. 380, σημ. 2.

30. Βλ. Politis, 1958, σ. 282 καὶ Politis 1977, σ. 372. Βλ. ἐπίσης Καδᾶς 1996, σσ. κβ'-κγ'. Βλ. τώρα *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 538-539 (Β. Ἄτσαλος).

Πρωταγωνιστικό ρόλο στη δραστηριότητα του βιβλιογραφικού αυτού εργαστηρίου κατά το τελευταίο τέταρτο του 16^{ου} αιώνας διεδραμάτισε ο ικανός βιβλιογράφος Θεωνᾶς, μοναχὸς πρῶτα καὶ κατόπιν ἡγούμενος τῆς μονῆς Διονυσίου (1590-1600) (πίν. 6)³¹. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ παρήχθησαν τότε στὸ *scriptorium* τῆς μονῆς Διονυσίου ἀντεγράφησαν μὲ τὴν παρότρυνσή του. Τὰ βιβλιογραφικά του σημειώματα τοῦ τύπου “*Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Θεωνᾶ πόνος*”, καθὼς καὶ ἄλλοι ἐκτενέστεροι *κολοφῶνες* φανερώνουν ἄνδρα μέτοχο παιδείας³². Σύγχρονος τοῦ Θεωνᾶ εἶναι ὁ βιβλιογράφος Δανιὴλ (1585 καὶ ἐξῆς), ὁ ὁποῖος ἀντιγράφει θεολογικοὺς κώδικες *τῆ προτροπῆ* τοῦ καλλιγράφου Θεωνᾶ³³. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ δράση τοῦ βι-

31. Γιὰ τὸν λόγιο γραφέα Θεωνᾶ, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου τῆς μονῆς Διονυσίου, τοῦ ὁποῖου ἡ κωδικογραφικὴ δραστηριότητα ἐκτείνεται μεταξὺ 1568 καὶ 1601, βλ. Πολίτης-Πολίτη, 1994, σ. 452, ὅπου τοῦ ἀποδίδονται 9 θεολογικοὶ καὶ λειτουργικοὶ κώδικες, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ ἐξῆς 7 τῆς μονῆς Διονυσίου: ἀρ. 527 (1577), 136 (1580), 753 (1582), 493 (1582-1593), 432 (1593), 641 (1594), 169 (1599). Οἱ ἄλλοι δύο κώδικες εἶναι σήμερα στὴ μονὴ τοῦ Ἰωάννου Θεολόγου στὴν Πάτμο, ἀρ. 980 (1601) καὶ στὴ μονὴ Γρηγορίου τοῦ Ἄθω, ἀρ. 75 (χ.χ.). Προσθετέος ἓνας ἀκόμη κώδιξ, ὁ ὑπ’ ἀρ. 419 τῆς μονῆς Παντελεήμονος τοῦ ἔτους 1567/68. Βλ. Λάμπρος 1900, σ. 372. Βλ. καὶ Vogel-Gardthausen 1909, σ. 149.

32. Γιὰ παράδειγμα στὰ φύλλα 7r-v τοῦ κώδικος 432 συνέταξε ἐκτενὲς ποίημα «ἐν χωλιάμβοις», ὅπου ἀποδίδει τὸ περιεχόμενον καὶ τὴ χρονολόγησιν τοῦ κώδικος (*Ὀκτώηχος*, 1593). Ζητᾷ ἐπίσης νὰ κρατήσῃ τὸν κώδικα ὅσο ζεῖ καὶ μετὰ τὸν θάνατό του νὰ περιέλθῃ στὴ μονὴ του. Πβλ. Λάμπρος 1895, σ. 424. Καδᾶς 1996, σσ. 142-143. Στὸν κώδικα 136 (Λόγοι Γρηγορίου Θεολόγου, 1580), ὁ Θεωνᾶς δίδει τὸν μῆνα κατὰ τὸ ἀττικὸ σύστημα: «*Σκιρροφοριῶνος τετάρτη ἐπὶ δέκα, ἡμέρα Σαββάτω*». Πβλ. Λάμπρος 1895, σ. 342. Politis 1977, σ. 377, εἰκ. 3. Καδᾶς 1996, σ. 35. Βλ. τώρα *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 539 (Β. Ἄτσαλος). Χαρακτηριστικὸς εἶναι καὶ ὁ κολοφῶν ἐνὸς *μηναίου* τοῦ Ἰανουαρίου (κῶδ. 413, φφ. 231v-232r) ποὺ ἀντεγράφη τὸ 1589/90, ὅπου ὁ γραφέας προτιμᾷ νὰ παραμείνῃ ἀνώνυμος: «*Εὔχεσθε οἱ ταῦτα θεωροῦντες καὶ ἀναγινώσκοντες | εἰ σφαλερὸν συναντήσετε· ὅτι ὁ γράψας κατείχετο γάρ, | ὑπὸ τεσσάρων γιγάντων· τῆς τε φρεν(ῶν) ἐνδεί(ας) τῆς ἀμαθί(ας) | ἐμπαθείας τε καὶ ἀσυνεσίας· διὰ τοῦτο εὔχεσθε· | ἵνα μὴ ἀπέλθῃ εἰς τὸν κέρβερον· - ζζη, ἰνδ. γ' ἡγούμε(ν)ος ἦν Θεωνᾶς ἱερο(μόν)αχ(ος)*». Βλ. Λάμπρος 1895, σ. 423 καὶ Καδᾶς 1996, σ. 136.

33. Οἱ Πολίτης-Πολίτη 1994, σσ. 411-12 ἀποδίδουν 24 κώδικες στὸν κωδικογράφο Δανιὴλ τῆς μονῆς Διονυσίου οἱ ὁποῖοι ἐγράφησαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1585/86 καὶ 1636 (:), 11 ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑπάρχουν ἀκόμη στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς μονῆς: ἀρ.

βλιογράφου και σταχωτοῦ Ἰγνατίου (περ. 1602-1629), ὁ ὁποῖος και μεταφράζει στὴν καθομιλουμένη βίους ἀγίων, ἀλλὰ και τὶς *Κατηχήσεις* τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου *τῆ προτροπῆ* τοῦ ἡγουμένου Μητροφάνους (κῶδιξ ἀρ. 254, ἔτους 1618)³⁴. Ἀκολουθοῦν ἄλλοι γραφεῖς, ὅπως ὁ Ἰωάσαφ (περὶ τὸ 1633-1665)³⁵, και ὁ δραστήριος Γαλακτίων (περ. 1627-1666)³⁶. Τὸ σύνολο τῶν κωδίκων ποῦ ἀντεγράφησαν στὸ σημαντικό αὐτὸ βιβλιογραφικὸ ἔργαστήριο εἶναι θεολογικοῦ και λειτουργικοῦ περιεχομένου και κατὰ μεγάλο μέρος διασώζονται μέχρι σήμερα στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Διονυσίου.

Τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης

Τὸ περιεχόμενο τῶν μοναστικῶν βιβλιοθηκῶν εἶναι πρωτίστως λειτουργικὸ και θεολογικὸ, ἀφοῦ τὰ βιβλία χρησιμεύουν γιὰ τὴν τέλεση τῶν διαφόρων λειτουργιῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους και συγχρόνως ἀποβλέπουν στὴ θεολογικὴ κατάρτιση και ψυχικὴ τέρψη τῶν ἐγκατα-

126 (1594), 130 (1596), 168 (1604), 299 [(1612 (:)], 610 (1613), 129 (χ.χ.), 132 (χ.χ.), 423 (χ.χ.), 602 (χ.χ.), 156 (χ.χ.) και 207 (χ.χ.). Βλ. ἐπίσης Καδᾶς 1996, σ. κγ'. Γιὰ τὸν κωδικογράφο Δανιὴλ βλ. τώρα τὴν σημαντικὴ ἐργασία τῆς Καθηγήτριας Agati 2013, σσ. 39-85 και πίν. 4-18, ἰδ. σ. 84, ποῦ τοῦ ἀποδίδει 40 κώδικες.

34. Σχεδὸν ὅλα τὰ χειρόγραφα τοῦ κωδικογράφου Ἰγνατίου ἐντοπιζονται σήμερα στὴ μονὴ Διονυσίου. Οἱ Πολίτης-Πολίτη 1994, σ. 458, τοῦ ἀποδίδουν 18 κώδικες τῆς μονῆς θεολογικοῦ και λειτουργικοῦ περιεχομένου: ἀρ. 617 και 505 (1602), 551 (1606), 547 (1609), 654 (1610), 127 (1611), 204 (1618), 145 και 150 (1619), 616 (1621), 500 και 539 (1622), 540 (1623), 625 (1624), 751 (1626), 623 και 624 (1629). Γιὰ τὸν κώδικα 539 (*Λειτουργίες*) βλ. Πελεκανίδης *et al.* 1973, σσ. 433-34 και πίν. 184-188. Καδᾶς 1996, σ. κγ'. Ὁ Ἰγνάτιος θά σταχώσει ἀριθμὸ σωζομένων κωδίκων και θά ἐπιδιορθώσει τὸν κώδικα 228 τοῦ ἔτους 1421. Βλ. τώρα Cacouros 2008 (1), σσ. 387-426 και τόμ. Γ', πίν. 1-13, σσ. 1121-1135.

35. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ βιβλιογράφου Ἰωάσαφ σώζονται στὴ μονὴ Διονυσίου: ἀρ. 155 (1627), 598 (1630-44), 143 (1633), 299 (1635), 384 (1635), 145 (1648), 473 (1651), 119 (1653-54), 302 (1655), 543 (1657), 563 (1658). Βλ. ἐπίσης Καδᾶς 1996, σ. κγ'. Βλ. και Πολίτης-Πολίτη 1994, σσ. 492-494 και τὴ σημ. στὴ σ. 493.

36. Οἱ Πολίτης-Πολίτη 1994, σσ. 378-79, ἀποδίδουν 20 χειρόγραφα στὸν κωδικογράφο Γαλακτίωνα τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διασώζονται στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Διονυσίου: ἀρ. 142 (1627), 479 (1633), 629 (1635), 173 (1636), 755 (1637), 428 (1643), 614 (1644), 615 (1645), 500 (1645), 145 (1646), 251 (1646), 558 (1649), 115 (1654), 116 (1657), 382 (1659-65), 637 (1661), 638 (1662), 620 (1666), 314 (χ.χ.). Βλ. ἐπίσης Καδᾶς 1996, σ. κγ'.

βιούντων στὰ μοναστήρια μοναχῶν. Ἡ παρουσία κοσμικῶν χειρογράφων ἀποτελεῖ ἐξαίρεση. Στὶς μονὲς ὁμοῦ τοῦ Ἄθω, ὅπου δόθηκαν μεγάλες δωρεὲς ἡγεμόνων, ἡ ἀκόμη πέρασαν τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τους λόγιοι πατριάρχες, ἐπίσκοποι καὶ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι τῆς ἐκκλησίας ἢ μοναχοί, ἢ παρουσία κοσμικῶν κειμένων ποικίλου περιεχομένου ἀποτελεῖ εὐχάριστη ἐξαίρεση. Ἔτσι παρόλες τὶς λεηλασίες καὶ τὴ διαρροὴ χειρογράφων μὲ κοσμικὰ κείμενα στὴ Δύση, ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν στὶς μονὲς τοῦ Ἄθω ἀρκετὰ ἀκόμη χειρόγραφα μὲ ἔργα τῆς κλασικῆς καὶ βυζαντινῆς γραμματείας³⁷. Στὴ μονὴ Διονυσίου ὅπως ἔχει σήμερα οἱ μελετητὲς κατέγραψαν 48 χειρόγραφα ποὺ περιέχουν ἔργα τῆς κοσμικῆς γραμματείας, ἢτοι ποσοστὸ 4,44% τοῦ συνόλου τῶν βιβλίων τῆς μονῆς. Τὰ ἔργα αὐτὰ περιέχουν κείμενα τοῦ Ἡροδότου, Πλουτάρχου, Διογένη Λαερτίου³⁸, μία συλλογὴ μὲ κείμενα τοῦ Ἡσιόδου (*Ἔργα*, *Θεογονία*, ἀλλὰ καὶ ἡ ψευδο- *Ἡσιόδειος Ἀσπὶς Ἡρακλέους*), καθὼς καὶ τὴ *βυζαντινὴ Τριάδα* τοῦ Εὐριπίδη (*Ἐκάβη*, *Ὀρέστης*, *Φοίνισσαι*) μὲ ἀραιὰ σχόλια³⁹, ρητορικὰ κείμενα τοῦ Λιβανίου, Αἰλίου Ἀριστείδου καὶ Λυσίου⁴⁰, φιλοσοφικὰ κείμενα, ὅπως ἡ *Στοιχειώσεις φυσικῆ* τοῦ Πρόκλου Διαδόχου⁴¹,

37. Γιὰ παράδειγμα ὁ περγαμηνὸς κώδιξ 90 τῆς μονῆς Διονυσίου τοῦ 13^{ου} αἰ. θεωρεῖται τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ τὰ 4 χειρόγραφα ποὺ βρίσκονται στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ περιέχουν τὴν ἐκλογὴν τοῦ Μουσαίου ἀπὸ κείμενα τοῦ Ἡροδότου, τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὰ 47 ποὺ περιέχουν ἔργα τοῦ Πλουτάρχου καὶ τὸ μόνο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὰ 11 ποὺ περιέχουν ἔργα τοῦ Διογένη Λαερτίου. Βλ. Rudberg 1956, 178. Λάμπρος 1905, σσ. 3-28. Λάμπρος 1906, σσ. 257-376 καὶ πίν. ζ' (= φ. 197ν). Πβλ. καὶ Ἄτσαλος, *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, 1997, ἀρ. 18.11, σ. 526. Ἡ μονὴ Διονυσίου κατέχει ἐξἄλλου τὴν τέταρτη θέση ἀπ' ὅλες τὶς ἀγιορειτικὲς μονὲς μὲ 48 κώδικες ποὺ περιέχουν κλασικοὺς συγγραφεῖς, ἐνῶ ὁ κώδ. 334 τῆς μονῆς ποὺ περιέχει κλασικὰ κείμενα ἀποτελεῖ τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ 7 χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὄρους ποὺ περιέχει ἔργα τοῦ Ἡσιόδου, βλ. *αὐτόθι*, σ. 535. Ἀριστοτελικὰ κείμενα περιέχει ἕνας κώδικας τῆς μονῆς ποὺ σήμερα βρίσκεται στὴ Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη (*B.L. Add.* 10040). Πβλ. Mogaux *et al.* 1976, σ. 454.

38. Λάμπρος 1888, (τὸ ἴδιο καὶ στὸν τόμο: *Τὰ κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Πεντηκονταετηρίδος τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου* (Ἀθήνησι 1888), σσ. 315-333). Βλ. καὶ τὴν προηγούμενη σημείωση.

39. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα 334 τοῦ 15^{ου} αἰῶνος. Λάμπρος 1895, σσ. 412-413. Rudberg 1956, σσ. 180-181. Βλ. τὴν *ἄνω* *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, 1997, σσ. 534-535, περιγραφὴ τοῦ κώδικος ἀπὸ τὸν καθ. Ἄτσαλο καὶ πίν. φ. 33r.

40. Κώδ. 342, 15^{ος} αἰ., Λάμπρος 1895, σ. 414.

41. Κώδ. 265, 15^{ος} αἰ., Λάμπρος 1895, σ. 390.

ἡ *Διδασκαλία παντοδαπῆ* τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ⁴², νομικὰ κείμενα, ὅπως τὰ *Βασιλικὰ* (*Πόνημα νομικὸν* Μιχαήλ Ἀτταλειώτου)⁴³, ἡ *Ἐξάβιβλος* τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου⁴⁴, ὁ *νόμος Γεωργικός*⁴⁵, γραμματικὰ κείμενα, ὅπως τὸ *Περὶ τρόπων* τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ⁴⁶, γραμματικὰ καὶ σχεδογραφικὰ κείμενα τοῦ Μανουήλ Μοσχοπούλου⁴⁷, τοῦ Μαξίμου Πλανούδη⁴⁸, λεξικά⁴⁹, χρονικά⁵⁰, ἀστρονομικὰ κείμενα⁵¹, καὶ πλεῖστα ἄλλα ποιήματα, καὶ δημῶδη κείμενα διάσπαρτα σὲ πολλὰ χειρόγραφα⁵². Πολλὰ ἐπίσης κλασικὰ κείμενα γιὰ διδασκαλία περιλαμβάνονται σὲ *μαθηματάρια* τῆς Τουρκοκρατίας, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στοὺς 17^ο-19^ο αἰῶνες⁵³.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὰ θεολογικὰ κείμενα ποὺ διασώζονται στὴ βιβλιοθήκη, αὐτὰ περιλαμβάνουν τὰ συνήθη ἔργα τῶν μεγάλων πατέρων καὶ μάλιστα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἀσκητικά, γεροντικά, πατερικά,

42. Κῶδ. 322, 14^ος αἰ., Λάμπρος 1895, σ. 410.

43. Κῶδ. 270, ἔτους 1341. Λάμπρος 1895, σ. 392.

44. Κῶδ. 371, 15^ος αἰ., Λάμπρος 1895, σ. 420.

45. Κῶδ. 372, 17^ος αἰ., Λάμπρος 1895, σ. 420.

46. Κῶδ. 215, 17^ος αἰ., Λάμπρος 1895, σ. 364.

47. Κῶδ. 359, 16^ος αἰ. καὶ 337, 15^ος-16^ος αἰ., Λάμπρος 1895, σσ. 413 καὶ 418.

48. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο *Περὶ συντάξεως*, ποὺ σώζεται στὸν κῶδ. 354 τοῦ 16^ο αἰ., Λάμπρος 1895, σ. 416.

49. Κῶδ. 224, 16^ος αἰ. καὶ 355, 13^ος αἰ., Λάμπρος 1895, σσ. 368-70 καὶ 417.

50. Πρόκειται γιὰ τὶς χρονογραφίες τῶν Μιχαήλ Γλυκᾶ καὶ Θεοδώρου Σκουταριώτη, ποὺ διασώθηκαν στὸν σύμμεικτο κώδικα 224 τοῦ 16^ο αἰ., Λάμπρος 1895, σ. 371. Ἀνωνύμου, Δημῶδης *Χρονογραφία* μέχρι τῆ βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Βοτανειᾶτου ἐμπεριέχεται στὸν κῶδ. 341, τοῦ 17^ο αἰ., Λάμπρος 1895, σσ. 413-14.

51. Κῶδ. 324, 16^ος αἰ., ποὺ περιέχει ἀστρονομικὰ κείμενα τοῦ 14^ο αἰῶνος τῶν Ἰσαὰκ Ἀργυροῦ καὶ Νικολάου Ἀρταβάσδου Ραβδᾶ. Λάμπρος 1895, σσ. 410-411.

52. Βλ. λ.χ. τοὺς κῶδ. 301, 16^ος αἰ., 519, 18^ος αἰ., 264, 17^ος αἰ., 357, 17^ος αἰ. καὶ ἄλλα. Λάμπρος 1895, σσ. 389, 408-9, 417-18, 431.

53. Λ.χ. κῶδ. 323, 17^ος αἰ., [(Ὅμηρος, *Ἰλιάς*, Α-Τ) (οἱ ραψωδίες Α-Σ μὲ σχόλια)]. Κῶδ. 327, 18^ος αἰ., (Ἐρμογένης, *Ῥητορικὴ*, βιβλ. Β'). Κῶδ. 328, 17^ος αἰ., (Θεόφιλος Κορυδαλεύς, *Σχόλια* στὰ *μετὰ τὰ φυσικὰ*). Κῶδ. 335, 18^ος αἰ., (Θεόφιλος Κορυδαλεύς, *Ἐκθεσις Ῥητορικῆς*). Κῶδ. 348, 17^ος αἰ. (Θεόφιλος Κορυδαλεύς, *Λογικὴ*), κλπ. Λάμπρος 1895, σσ. 410, 411, 413, 416. Πβλ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου 1994, σσ. 521-530.

άντιρρητικά, θεολογικές *ἐρωταποκρίσεις*, νομοκανονικά, τυπικά, κ.ἄ.⁵⁴

Τὰ λειτουργικά ἀποτελοῦν μεγάλο ποσοστὸ τῶν βιβλίων τῆς μονῆς καὶ αὐτὸ ὀφείλεται καὶ στὴ δραστηριότητα τῶν καλλιγράφων τῆς μονῆς κατὰ τὸν 16^ο καὶ 17^ο αἰῶνα. Αὐτὰ περιλαμβάνουν τὰ ἀναγκαῖα λειτουργικά βιβλία, ἀλλὰ καὶ πλεῖστα μουσικά καὶ κυρίως μεγάλο ἀριθμὸ καλλιγραφημένων λειτουργιῶν⁵⁵.

Στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Διονυσίου διασώζονται καὶ εἴκοσι ἑπτὰ *εἰλητάρια* ποὺ συνήθως γράφονταν ἀπὸ τοὺς καλυτέρους καλλιγράφους τοῦ Ὁρθοδόξου κόσμου. Τὰ *εἰλητάρια* τῆς μονῆς περιέχουν ὄχι μόνον τὶς θεῖες λειτουργίες τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τῶν *Προηγιασμένων*, ἀλλὰ καὶ τὴν *Εὐχὴ τῆς γονυκλισίας τῆς ἁγίας Πεντηκοστῆς* καὶ τὴν *Ἀκολουθία τῶν Θεοφανείων*⁵⁶, διάφορες εὐχές⁵⁷, καὶ τὴν πολυτελῶς γραμμένη μὲ χρυσὰ γράμματα ἀκέφαλη *Ἀκολουθία τῆς Μεταλήψεως*⁵⁸.

Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα

Ἡ μονὴ Διονυσίου διαθέτει μεγάλο ἀριθμὸ εἰκονογραφημένων χειρογράφων ποὺ κατανέμονται ἀπὸ τὸν δέκατο μέχρι τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα. Στὸ κλασικὸ ἔργο *Οἱ Θεσαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους* περιγράφονται

54. Βλ. Hunger 1989, σ. 72 [= *Ὁ κόσμος τοῦ βυζαντινοῦ βιβλίου. Γραφὴ καὶ ἀνάγνωση στὸ Βυζάντιο* (ἑλλ. μτφρ. Γ. Βασίλαρος), (Ἀθήνα 1995), σ. 92].

55. Μεταξὺ τῶν εἰκονογραφημένων λειτουργικῶν χειρογράφων ἄξια ἰδιαίτερης μνείας εἶναι καὶ τὰ λειτουργικά κείμενα τοῦ κώδικος 429 τοῦ ἔτους 1588, στὴν ἀντιγραφή τοῦ ὁποῖου συνέπραξε καὶ ὁ διάσημος βιβλιογράφος Λουκάς Μποζέου, ἐξαιρετα δειγμάτων τοῦ ὁποῖου διασώζονται στὶς μονὲς τοῦ Ἄθω, τῶν Μετεώρων καὶ ἀλλοῦ. Λάμπρος 1895, σ. 424· Gratzίου 1982, σσ. 24, 99, 103, 117, 148 (= περιγραφή καὶ ἄλλη βιβλιογραφία) καὶ πίν. 18 (= φ. 311r). Κωνσταντινίδης 1985, σσ. 79-80 καὶ πίν. VI (= φ. 305r). Κωνσταντινίδης 1987, σ. 657, ἀρ. 28-31 καὶ πίν. V (= Διονυσίου 795, κολοφών). Στὸν *Κατάλογο* τοῦ Λάμπρου (σ. 435) τὰ «χειρόγραφα μουσικῆς ἐκκλησιαστικῆς» κατετάχθησαν σὲ μία ὁμάδα (ἀρ. 564-581), χωρὶς ὅμως νὰ περιγραφοῦν. Χατζηγιακουμῆς 1980, σ. 115, ἀρ. 8 (= κώδ. 462, A. D. 1530-1545), πίν. 8 (= φφ. 261v-262r) καὶ Παράρτημα, πίν. 2 (= φ. 99v).

56. Ἀρ. 101 (14^{ος} αἰ., περγ.). Λάμπρος 1895, σσ. 333-334.

57. Ἀρ. 105 (13^{ος} αἰ., περγ.). Λάμπρος 1895, σ. 334. Βλ. Πελεκανίδης *et al.* 1973, σσ. 426-427 καὶ εἰκ. 150-158.

58. Ἀρ. 110 (12^{ος} αἰ., περγ.). Λάμπρος 1895, σ. 334.

συνολικά 48 εικονογραφημένα χειρόγραφα από τα 58 που εντόπισαν οι έρευνητές του έργου στη μονή κατά τη δεκαετία του 1970⁵⁹. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται 17 *τετραευάγγελα*, 11 *εὐαγγελιστάρια*, 5 θείες λειτουργίες, 3 ψαλτήρια, 2 Καινές Διαθήκες μικροῦ σχήματος καὶ μία Καινή Διαθήκη καὶ ψαλτήριον, 2 κώδικες με έργα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἕνας με λόγους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ ὀρισμένα ἄλλα⁶⁰. Πολλὰ ἀπὸ τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα προέρχονται ἀπὸ δωρεές πρὸς τὴ μονὴ ἡγεμόνων, πατριαρχῶν, ταπεινῶν μοναχῶν καὶ εὐλαβῶν προσκυνητῶν καὶ χρονολογοῦνται πολὺ πρὶν τὴν ἴδρυσή της.

Μητροπολιτικῆς προελεύσεως θεωροῦνται τὰ πολυτελῆ *τετραευάγγελα* ὑπ' ἀριθμ. 34 (10^{ου} αἰ.), 588 (10^{ου}-11^{ου} αἰ.), 36 (12^{ου} αἰ.), 4 (13^{ου} αἰ.), 33 (13^{ου}-14^{ου} αἰ.), τὰ *εὐαγγελιστάρια* ὑπ' ἀριθμ. 587 (περὶ τὸ 1059) καὶ 20 (ἀρχές τοῦ 12^{ου} αἰ.), οἱ λόγοι τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ὑπ' ἀριθμ. 61 (τοῦ 11^{ου} αἰ.), οἱ ὁμιλίες τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου πού περιέχονται στὸν κώδικα 70 (τοῦ ἔτους 955) καὶ ἕνας ἀριθμὸς *εἰληταρίων* πού περιέχουν κυρίως τὶς θείες λειτουργίες.

Πολὺ καλῆς διατηρήσεως καὶ ἐξαιρετικῆς τέχνης εἶναι τὸ *τετραευάγγελο* 4 πού διασώζει τοὺς κανόνες ἀντιστοιχίας, καὶ ἕξι ὀλοσέλιδες παραστάσεις: τοῦ Μωϋσέως πού παραλαμβάνει τὸν *Νόμο* (φ. 4v), τῶν ὁσίων Ἀμμωνίου καὶ Εὐσεβίου (φ. 5r) καὶ τῶν τεσσάρων *Εὐαγγελιστῶν* [Ματθαῖος, (φ. 14v), Μάρκος, (φ. 112v), Λουκᾶς, (φ. 177v) καὶ Ἰωάννης καὶ Πρόχορος,

59. Βλ. Πελεκανίδης *et al.* 1973, σσ. 46-233 καὶ 392-449.

60. Στὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῆς μονῆς Διονυσίου μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 8 τοῦ *Καταλόγου* τοῦ Λάμπρου τοῦ ἔτους 1133, πού σήμερα βρίσκεται στὸ Malibu (βλ. ἄνωτ. σημ. 4), πίνακες τοῦ ὁποίου δημοσιεύθηκαν τὸ 1943, (βλ. Dölger 1943, πίνακες 114 (Λουκᾶς) καὶ 115 (Ἰωάννης). Εἰκονογραφημένα εἶναι καὶ δύο ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς πού ἀπέσπασε ὁ Ἀρσένιος Σουχάνοβ τὸ 1654: α. τὸ ὑπ' ἀριθμ. 29 τοῦ *Καταλόγου* τοῦ Vladimir, τοῦ 10^{ου} αἰ. πού περιέχει τὶς 29 πρῶτες ὁμιλίες τοῦ Ἰω. Χρυσοστόμου *εἰς τὴν Γένεσιν* καὶ εἶναι γραμμένο με χρυσὰ γράμματα καὶ κοσμεῖται με μικρογραφίες τοῦ Ἰω. Χρυσοστόμου στὸ φ. 5 καὶ τοῦ Μωϋσέως στὸ φ. 13, καὶ β. τὸ ὑπ' ἀριθμ. 75 τοῦ *Καταλόγου* τοῦ Vladimir, τοῦ 11^{ου} αἰ., πού περιέχει τὶς 44 πρῶτες ὁμιλίες τοῦ Ἰω. Χρυσοστόμου στὸν *Εὐαγγελιστῆ* Ἰωάννη καὶ κοσμεῖται με μικρογραφία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου καθημένου καὶ γράφοντος στὸ φ. 3. Πβλ. Ἀρχμανδρίτου Ἰακώβου Βατοπεδινοῦ 1896, σσ. 21-22.

(φ. 278ν)], καθώς και περίτεχνα ἐπίτιτλα καὶ ἀρχικά⁶¹. Τὸ χειρόγραφο εὐρίσκετο στὴ Θεσσαλονίκη καὶ πιθανὸν μετὰ τὴν ἄλωσή της ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς (Μάρτιος 1430) περιήλθε στὴν κατοχὴ τοῦ ἱερέως Θεοδώρου καὶ τελικὰ ἀποκτήθηκε ἀπὸ τὴ μονὴ Διονυσίου τὸ ἔτος 1585⁶².

Μικροῦ σχήματος εἰκονογραφημένοι κώδικες εἶναι τὰ *τετραεναγγελα* 34 (10^{ου} αἰ.)⁶³, καὶ 36 (12^{ου} αἰ.)⁶⁴, καθὼς καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη καὶ Ψαλτήριον (κῶδιξ 33, 13^{ου}-14^{ου} αἰ.)⁶⁵, ποὺ πιθανὸν ἀντιπροσωπεύουν χειρόγραφα ταξιδίου μελῶν τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας. Μάλιστα ὁ κῶδιξ 33 διασώζει τὸ ξύλινο κάλυμμα τοῦ ἀ΄ ἐξωφύλλου τῆς σταχώσεως, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποίου εἶναι σκαλισμένες πολυἀριθμες παραστάσεις μὲ δεσποτικὲς ἐορτές, προφητὲς καὶ ἀποστόλους⁶⁶. Ἀκόμη ὁ κῶδιξ 27 (Καινὴ Διαθήκη, 13^{ου} αἰ.), ἐνισχύετο παλαιότερα στὴν πινακίδα τοῦ β΄

61. Σύντομη περιγραφή τοῦ *τετραεναγγέλου* 4 ἔκαμε ὁ Λάμπρος 1895, σ. 319. Βλ. ἐπίσης Πελεκανίδης *et al.* 1973, σσ. 393-396, εἰκ. 14-27. Γαλάβαρης 1995, σ. 252, εἰκ. 181. Βλ. τώρα *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους* 1997, σ. 209, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Καδᾶς 2008, σσ. 148-149.

62. Στὸ φ. 356ν ὑπάρχει τὸ ἐξῆς σημεῖωμα : «† Ὅταν ἐπάρθει ἡ σαλωνίκει· τότες | ἦλθεν αὐτῶ τὸ βιβλίω εἰς χεῖρας Θεοδώρου ἱερέ(ως) ἐκ χωρίω λεγομένω †σκόμτζκο †· ἐκ τόπου ζαωδρίου· αἰωνία ἡ μνήμη.

† μνήσθητι κ(ύρι)ε τῆ ψυχῆ τοῦ δούλου | τοῦ Θ(εο)ῦ Θεοδώρου, ἱερέος· καὶ τῶ υἱῶ | αὐτοῦ Γεωργίου ἱερωμονάχου· ὡς εὐλόγησας τὸ<ν> αὐραᾶμ· σὺν τῶ υἱῶ αὐτοῦ | ἰσαάκ οὕτως εὐλόγησον καὶ αὐτοὺς | τῶν ἔχωντα καὶ ἀποκτίσαντα τῶν | βιβλίω τούτω ἀμήν».

Ἐπίσης ἐπὶ τοῦ ξύλου τῆς β΄ σταχώσεως μνημονεύεται ὁ χρόνος (= 1585) καὶ ὁ τρόπος ἀπόκτησης τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὴ μονὴ Διονυσίου: «*Διονυσιάτικον διὰ ἀλεύρι ὀκτάρια 24, ἔτους 585γ, Ἰουνίου 17*». Πβλ. Πελεκανίδης *et al.* 1973, σ. 394. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν πρόσφατη ἔκδοση τῶν σημειωμάτων ἀπὸ τὸν Καδᾶ 1996, σσ. 1-2.

63. Λάμπρος 1895, σ. 321. Πελεκανίδης *et al.* 1973, εἰκ. 78-82 καὶ σσ. 408-409, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

64. Λάμπρος 1895, σ. 321. Βλ. ἐπίσης Πελεκανίδης *et al.* 1973, εἰκ. 84-85 καὶ σ. 410.

65. Λάμπρος 1895, σ. 321. Βλ. ἐπίσης Πελεκανίδης *et al.* 1973, εἰκ. 69-77 καὶ σσ. 407-408, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

66. Βλ. Huber 1969, εἰκ. 168. Πελεκανίδης *et al.* 1973, σσ. 44 (φωτογραφία) καὶ 407. Καδᾶς 1997, σ. 110. Καδᾶς 2008, σ. 153, ὅπου καὶ ἡ πρόσφατη βιβλιογραφία.

έξωφύλλου με έλεφαντοστέινη ανάγλυφη παράσταση τής Σταύρωσης του 10ου-11ου αι. (πίν. 3), ή οποία διατηρείται σήμερα ξεχωριστά στη μονή⁶⁷.

Πολυτελής και μητροπολιτικής προελεύσεως είναι και ο κώδιξ 588 (τετραεπάγγελο με έρμηνεία, 10^{ου}-11^{ου} αι.). Ο κώδιξ κοσμεείται με όλοσέλιδες παραστάσεις τών τεσσάρων επάγγελιστών, πλούσια διακοσμημένους κανόνες άντιστοιχίας και έξαιρετικής τέχνης επίτιτλα και άρχικά γράμματα. Διασώζει την πολυτελή του στάχωση του 16^{ου} αιώνας με έπίχρυσες μεταλλικές πλάκες και τες παραστάσεις τής Σταύρωσης (α΄ όψη) και τής Άνάστασης (β΄ όψη), αφιερώθη δέ στη μονή τδ 1565⁶⁸.

Μοναδικό έργο που προήλθε, όπως ύποστηρίχθηκε, από αυτοκρατορικό βιβλιογραφικό έργαστήριο είναι τδ επάγγελιστάριο 587 (πίν.5)⁶⁹. Ο πολυτελής και μεγάλου σχήματος αυτός κώδιξ που χρονολογείται γύρω στδ 1059 κοσμεείται με 74 μικρογραφίες και περίτεχνα άρχικά τδ όποια πολλές φορές αποδίδουν είκονογραφικά θέματα σχετικά με τες παρακείμενες περικοπές του επάγγελίου. Είναι ένας από τούς σημαντικότερους είκονογραφημένους κώδικες του Άγιου Όρους και άπετέλεσε πρόσφατα άντικείμενο διδακτορικής διατριβής⁷⁰. Πέραν τής είκονογραφήσεως τών περικοπών του επάγγελίου έμφανίζονται στρατιωτικοί άγιοι (Θεόδωρος, φ. 41v, Δημήτριος, φ. 123r, Γεώργιος, φ. 151v), ενώ άξιες μνείας είναι οί παραστάσεις του όσιου Συμεών του στυλίτου (φ. 116r), του άγίου Νικολάου (φ. 124v), του άγίου Γρηγορίου του Θεολόγου (φ. 143r),

67. Βλ. Λάμπρος 1895, σ. 320. Πελεκανίδης *et al.* 1973, σ. 45 (είκ.) και 406. Kalavrezou-Maxeiner 1985, no. 45, σσ. 137-38. Cutler 1994, είκ. 5, 7, 191 και σσ. 113 και 172. *Θησαυροί του Άγιου Όρους*, 1997, 9.16, σ. 306 (ύπό Κ.Λ. -Τσιγαρίδα). Βλ. τώρα *Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne*, ό. π., no. 83, σ. 184 (περιγραφή από τήν καθ. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα) και πίν. 83 στη σ. 185.

68. Εύθύμιος Διονυσιάτης 1957, σ. 234. Πελεκανίδης *et al.* 1973, είκ. 278-289 και σσ. 447-448. Γαλάβαρης 1995, σσ. 225-226, είκ. 57-59. Weitzmann 1996², σσ. 9, 85-86, είκ. 278-289. *Θησαυροί του Άγιου Όρους*, 1997, σ. 199. Βλ. τώρα *Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne*, ό. π., no. 36, σ. 126 (σύντομη περιγραφή από τόν καθ. Κακοῦρο) και πίν. 36, σσ. 132-33 (= στάχωση και φφ. 14v-15r και 225v-226r).

69. Εύθύμιος Διονυσιάτης 1957, σ. 233. Βλ. Weitzmann 1969, 239-253. Καδός 2008, σσ. 160-63, όπου και πλήρης βιβλιογραφία.

70. Masuda 1990 (άδημοσίευτη διατριβή).

ή ανακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (φ. 144v), οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι (φ. 159v), ἡ ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου (φ. 163v) καὶ ἡ κοίμησις τῆς Θεοτόκου (φ. 163v)⁷¹. Χωρὶς ἀμφιβολία πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα δείγματα μητροπολιτικοῦ ἐργαστηρίου, ὅπου παρατηρεῖται στενὴ συνεργασία γραφέως καὶ ζωγράφου. Ὁ Κ. Weitzmann, ποὺ πρῶτος μελέτησε τὸ *εὐαγγελιστάριο*, πρότεινε πειστικὰ ὅτι ὁ κῶδιξ ἐτοιμάστηκε στὸ αὐτοκρατορικὸ “ἀτελιὲ” τῆς πρωτεύουσας καὶ ἀπεχαρίσθη στὴ μονὴ Στουδίου ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰσαάκιο Α΄ Κομνηνὸ, γύρω στὸ 1059⁷². Μετὰ τὴν μετατροπὴ τῆς μονῆς Στουδίου σὲ τζαμί στὶς ἀρχὲς τοῦ 16^{ου} αἰῶνος κατέληξε στὴ Μολδοβλαχία. Ὁ κῶδιξ διασώζει ξύλινη στάχωση μὲ ἀργυρεπίχρωση ἐπένδυση ποὺ χρονολογεῖται στὸν 16^ο αἰῶνα καὶ κοσμεῖται μὲ τὶς παραστάσεις τῆς Σταύρωσης (α΄ ὄψη) καὶ τοῦ Γενεσίου τοῦ τιμίου Προδρόμου (β΄ ὄψη) μαζὶ μὲ τοὺς εὐαγγελιστὲς καὶ τοὺς ἀποστόλους. Τὸ χειρόγραφο δωρήθηκε στὴ μονὴ Διονυσίου στὰ μέσα τοῦ 16^{ου} αἰῶνος ἀπὸ τὸν βοεβόδα τῆς Βλαχίας Ἰωάννη Mirtchje καὶ τὴν οἰκογένειά του, ὅπως μαρτυρεῖ ἀνάγλυφη παράσταση καὶ ἐπιγραφή ἐπὶ τῆς β΄ ὄψεως τῆς σταχώσεως⁷³.

Κωνσταντινουπολίτικης προελεύσεως θεωρεῖται καὶ τὸ *εὐαγγελιστάριο* 20 τῶν ἀρχῶν τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ποὺ διασώζει παραστάσεις τῶν τριῶν εὐαγγελιστῶν Ἰωάννου (φ. 1r), Μαθαίου (φ. 44r) καὶ Λουκᾶ (φ. 107r), (ἐλλείπει ὁ εὐαγγελιστὴς Μάρκος)⁷⁴.

Σημαντικὸς εἶναι καὶ ὁ πολυτελὴς κῶδιξ 61 τοῦ 11^{ου}-12^{ου} αἰῶνος, ποὺ περιέχει 16 λόγους τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προέρχεται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Στὸ φύλλο 1v εἰκονίζεται σὲ ὄλοσέλιδη παράσταση ὁ νεαρὸς εὐγενὴς ἢ ἀξιωματοῦχος *κτῆτωρ* τοῦ χειρογράφου νὰ λαμβάνει τὸν κῶδικα ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Θεολόγο (πίν. 4). Ἀκολουθοῦν ἄλλες δεκατέσσερις μικρογραφίες οἱ ὁποῖες λειτουργοῦν ὡς ἐπίτιλα στὴν ἀρχὴ τῶν λόγων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου⁷⁵.

71. Πελεκανίδης *et al.* 1973, εἰκ. 189-277 καὶ σσ. 434-35, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Cotsonis 1989, σσ. 5-19.

72. Weitzmann 1969, σ. 248.

73. *Αὐτόθι*, σσ. 248-251 καὶ εἰκ. 6, 7.

74. Λάμπρος 1895, σ. 320. Πελεκανίδης *et al.* 1973, εἰκ. 52-54 καὶ σσ. 402-403. Βλ. ἐπίσης Μαυροπούλου-Τσιούμη 1972, σσ. 96-101 (εἰκ. 31-32).

75. Λάμπρος 1895, σσ. 323-24. Βλ. Galavaris 1969, σσ. 205-207 (εἰκ. 355-376). Βλ. ἐπίσης Πελεκανίδης *et al.* 1973, εἰκ. 104-117 καὶ σσ. 415-18. Γαλάβαρης 1995,

Ὁ πολυτελής κώδιξ 70, ὁ ὁποῖος περιέχει ὀμιλίες τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἐγράφη γιὰ τὸν *παρακοιμώμενο* Βασίλειο Λεκαπηνὸ στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 955⁷⁶. Ἀφιερώθη ἀργότερα στὴ μονὴ Διονυσίου (βλ. φ. 416r) μαζί μὲ ἕνα ἄλλο εἰκονογραφημένο κώδικα (ἀριθμ. 71, βλ. φ. 358r) ἀπὸ τὸν μοναχὸ Μάξιμο, ὁ ὁποῖος “*πολλὴν σπουδὴν καὶ δαπάνην ἐποίησεν, ἕως οὗ παραλάβοι ταῦτα τὰ βιβλία· καὶ ἀνεκαίνησεν καὶ ἐστάχωσεν αὐτά*”⁷⁷.

Ἡ χρῆση τῆς βιβλιοθήκης καὶ τὰ μεταγενέστερα σημειώματα τῶν κωδίκων

Οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς δὲν ἀντέγραφαν μόνο χειρόγραφα. Τὰ μελετοῦσαν καὶ ἀντλοῦσαν ἀπὸ αὐτὰ πνευματικὰ διδάγματα γιὰ τὴν ψυχικὴ τους σωτηρία. Ἔτσι πολλοὶ μοναχοὶ καὶ μάλιστα ἡγούμενοι, ὅπως ὁ Θεωνᾶς, ἄφησαν σημειώματα στὰ προσωπικά τους χειρόγραφα, ὅπου ἀναφέρουν ὅτι θὰ κρατοῦσαν γιὰ μελέτη τὰ βιβλία αὐτά, τὰ ὁποῖα μετὰ τὸν θάνατό τους θὰ περιέρχονταν στὴν κυριότητα τῆς μονῆς τους. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση ἑνὸς θεολογικοῦ *ἀνθολογίου* (κώδ. 435, 17^{ος} αἰ.) ποῦ μελετοῦσε ὁ ἡγούμενος Εὐθύμιος. Τὸ ἄφησε στὸν διάδοχό του Ναθαναὴλ τὸ 1617 καὶ στὴ συνέχεια τὸ κράτησαν διαδοχικὰ οἱ ἡγούμενοι τοῦ 17^{ου} αἰ. Ἰωάσαφ (1636), Συμεὼν (1642), Μητροφάνης (1652), Μελέτιος (1655), Ἀθανάσιος (1661) καὶ Λαυρέντιος (1690)⁷⁸.

σσ. 26, 238, εἰκ. 122-123. Βλ. τώρα *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους* 1997, σσ. 200-201, ὅπου καὶ πλήρης βιβλιογραφία. Καδᾶς 2008, σσ. 155-56.

76. Λάμπρος 1895, σ. 325. Πελεκανίδης *et al.* 1973, εἰκ. 130-138 καὶ σσ. 422-23. Στὸ φ. 416r ὑπάρχει ὁ ἔξης κολοφών: «*Ἐγράφη τῷ ἐνδοξοτάτῳ Βασιλείῳ | πατρικίῳ καὶ παρακοιμωμένῳ τοῦ | φιλοχρίστου καὶ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως) Κωνσταντίνου) τοῦ | Πορφυρογεννήτου) | διὰ χειρὸς Νικηφόρου) νοταρίου | δούλου ἐλαχίστου μηνὶ ἰουλίῳ ἰνδ(ικτιῶνος) ιγ' (= 955)*». Βλ. ἐπίσης Μπούρα 1989, σσ. 397-434, ἰδ. σσ. 401-402. Καδᾶς 1996, σ. 15, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

77. Πελεκανίδης *et al.* 1973, σσ. 422-423. Ὁ μοναχὸς Μάξιμος ἀφιέρωσε στὴ μονὴ Διονυσίου καὶ τοὺς κώδικες 41 (βίοι καὶ μαρτύρια ἁγίων, 12^{ος} αἰ.), 50 (βίοι ἁγίων, 14^{ος} αἰ.), 111 (Λειτουργία Ἰω. Χρυσοστόμου, 15^{ος} αἰ.), 227 (Μητροφάνους, *Ἐρμηνεῖα ἐπιστολῶν*, 15^{ος} αἰ.), καὶ 295 (*Κεφάλαια Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ*, 15^{ος} αἰ.).

78. Λάμπρος 1895, σ. 425. Βλ. Καδᾶς 1996, σσ. 143-44. Ὁ ἡγούμενος Εὐθύμιος θὰ μελετᾷ ὅσο ζεῖ καὶ τὰ σχόλια στοὺς ψαλμοὺς τοῦ Νεοφύτου Ἐγκλειστοῦ (κώδ. 94, ἔτους 1322) σύμφωνα μὲ τὸ σημειώματά του στὰ παράφυλλα τοῦ χειρογράφου Vt-VI, καθὼς καὶ τὸν κώδικα 165 (Ἐφραίμ Σῦρος), βλ. φ. 377v.

Ἐὰν τὸ περιεχόμενο τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς Διονυσίου ἀποτελεῖ καθρέφτη τῆς πνευματικότητός της ἀνὰ τοὺς αἰῶνες, ἓνα πλῆθος ἄλλων πληροφοριῶν μπορεῖ νὰ ἀντληθεῖ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτά. Οἱ διαδοχικὲς γενεὲς τῶν μοναχῶν μελετοῦν, ἐπιδιορθώνουν, συμπληρώνουν καὶ ἐπανασταχώνουν τὰ χειρόγραφα. Στὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν γραφεῖ κατὰ καιροῦς διάφορες ἐνθυμήσεις καὶ ἄλλα σημειώματα, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντλοῦμε πληροφορίες γιὰ τὶς περιπέτειες τῆς μονῆς, γιὰ ἡγουμένους καὶ βιβλιογράφους, γιὰ δωρητὲς καὶ ὑψηλοῦς ἐπισκέπτες στὴ μονή, γιὰ τὴν ἐγγραμματοσύνη τῶν μοναχῶν, γιὰ πειρατικὲς καὶ ἄλλες ἀρπακτικὲς ἐνέργειες ἐναντίον τῆς μονῆς στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ πρόσφατη ἔκδοση τῶν σημειωμάτων ποὺ περιέχονται στὰ χειρόγραφα προσφέρει στοὺς μελετητὲς αὐτὸ τὸ πρωτογενὲς ὑλικὸ τὸ ὁποῖο ἐμπλουτίζει τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἱερὰ μονὴ Διονυσίου καὶ τὸ ἀγιώνυμο ὄρος τοῦ Ἄθω⁷⁹.

79. Καδᾶς 1996.

* Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν ἀνώνυμο ἐξωτερικὸ κριτῆ, ὁ ὁποῖος ἀνέγνωσε καὶ πρότεινε ἐκθύμως τὴ δημοσίευση τῆς παρούσης ἐργασίας.

Θεσμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται καὶ στὸν ἡγούμενο τῆς ἱερᾶς μονῆς Διονυσίου, ὁ ὁποῖος μᾶς παρεχώρησε τὴν ἄδεια ἐπαναδημοσίευσης τῶν ἐδῶ ἀναπαρογομένων πινάκων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agati 2013 = Maria Luisa Agati, «Un copista Greco della dominazione Ottomana: Δανιήλ. Da due manoscritti dei Museo Bizantino e Cristiano di Atene», εις *Scriptorium* 67 (2013), σσ. 39-85, πίν. 4-18.
- Ἀρχιμανδρίτου Γαβριήλ 1959 = Ἀρχιμανδρίτου Γαβριήλ [Διονυσιάτου], *Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου* (Ἀθήναι 1959).
- Ἀρχιμανδρίτου Ἰακώβου Βατοπεδινοῦ 1896 = Ἀρχιμανδρίτου Ἰακώβου Βατοπεδινοῦ, *Ἡ ἐν Μόσχᾳ Συνοδικὴ Βιβλιοθήκη τῶν χειρογράφων, Ἐπιτομὴ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Βλαδημίρου ἐκδοθέντος Καταλόγου τοῦ Τμήματος Ἑλληνικῶν Χειρογράφων τῆς ἐν Κρεμλίῳ Βιβλιοθήκης* (Μόσχᾳ 1896).
- Berke 2011 = M. Berke, *An annotated edition of Euthymios Zigabenos Panoplia Dogmatike, Chapters 23-28*, Ph.D. thesis, (The Queen's University of Belfast), (Belfast 2011).
- Cacouros 2000 = M. Cacouros, «Description des manuscrits grecs datés de la Monè Dionysiou (Athos)», εις *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito, Atti del V Colloquio Internazionale di Paleografia Greca (Cremona, 4-10 ottobre, 1998)*, (ἐπιμ. G. Prato), (Φλωρεντία 2000), σσ. 741-745.
- Cacouros 2008(1) = M. Cacouros, «Ignatios de Chio bibliothécaire, relieur et restaurateur à Dionysiou (Athos), ses collaborateurs et le fonctionnement de l'atelier de reliure à Dionysiou au XVIIe siècle», εις *Πρακτικὰ τοῦ 5^{ου} Διεθνoῦς Συμποσίου Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003)*, (ἐπιστ. ἐπιμ. Β. Ἀτσαλος καὶ Ν. Τσιρώνη), (Βιβλιοαμφιάστης—Παράρτημα 1), τόμ. Α' (Ἀθήνα 2008), σσ. 387-426 καὶ τόμ. Γ', πίν. 1-13, σσ. 1121-1135.
- Cacouros 2008(2) = M. Cacouros, «L'activité de reliure déployée à Dionysiou (Athos). Caractéristiques, orientations et témoignages», εις *La Reliure médiévale, Actes du congrès international organisé par l'Institut de recherche et d'histoire des textes (Institut de France, 22-23 mai 2003)*, (Paris-Turnhout 2008), σσ. 133-153.
- Galavaris 1969 = G. Galavaris, *The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzus* (Studies in Manuscript Illumination, 6), (Princeton 1969).
- Γαλάβαρης 1995 = Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφικὴ Βυζαντινῶν Χειρογράφων*

- (Ἑλληνικὴ Τέχνη, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), (Ἀθήνα 1995).
- Γαλάβαρης 1996 = Γ. Γαλάβαρης, «Τὰ προβλήματα τῆς εἰκονογράφησης τῶν περικοπῶν καὶ τὰ πρῶμα εὐαγγέλια τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας», εἰς *Τὸ Ἅγιο Ὅρος Χθές—Σήμερα—Ἀὔριο (Θεσσαλονίκη 29 Ὀκτωβρίου—1 Νοεμβρίου 1993)*, (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 84), (Θεσσαλονίκη 1996), σσ. 57-70.
- Χρυσόστομος Λαυριώτης 1955-1960 = Χρυσόστομος Λαυριώτης, «Κατάλογος λειτουργικῶν εἰληταρίων τῆς ἱεράς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας», εἰς *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), σσ. 391-402.
- Constantinides 1982 = C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 - ca 1310)*, (Λευκωσία 1982).
- Κωνσταντινίδης 1985 = Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Ὁ βιβλιογράφος Φιλόθεος, ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἱερακος τῆς Κύπρου (16ος αἰ.)», εἰς *Δωδώνη* 14,1 (1985), σσ. 75-83.
- Constantinides 1987 = C. N. Constantinides, «Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570. A Project», εἰς *Ἐπετηρὶς Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου* 13-16,1 (1984-1987), σσ. 647-676.
- Κωνσταντινίδης 2000 = Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Τὸ Ψαλτήρι ἀρ. 385 τῆς Μονῆς Διονυσίου. Ἐνα ἄγνωστο χρονολογημένο Κυπριακὸ χειρόγραφο τοῦ 15ου αἰῶνα», εἰς *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, (Πανεπιστημιακὸς Ἐκδόσεις Κρήτης), (Ἡράκλειο 2000), σσ. 361-369.
- Constantinides – Browning 1993 = C. N. Constantinides – R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570* (Dumbarton Oaks Studies 30 & Cyprus Research Centre Texts and Studies 18), (Washington D.C. – Nicosia 1993).
- Cotsonis 1989 = J. Cotsonis, «On some Illustrations in the Lectionary, Athos, Dionysiou 587», εἰς *Byzantion* 59 (1989), σσ. 5-19.
- Cuomo 2005 = V. Cuomo, «Athos Dionysiou 180 + Paris. suppl. Grec 495: Un nuovo manoscritto di Teodosio Principe», εἰς *Byzantinische Zeitschrift* 98 (2005), σσ. 23-34.
- Cutler 1994 = A. Cutler, *The Hand of the Master. Craftsmanship, Ivory and Society in Byzantium (9th-11th Century)*, (Princeton 1994).
- Darrouzès 1979 = J. Darrouzès, «Textes synodaux Chypriotes», εἰς *Revue des études byzantines* 37 (1979), σσ. 5-122.
- Devreesse 1945 = R. Devreesse, *Le fonds Coislin* (Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits), *Catalogue des manuscrits grecs*, II (Παρίσι 1945).
- Dölger 1943 = Fr. Dölger, *Mönchsland Athos* (Μόναχο 1943).

- Εὐθύμιος Διονυσιάτης 1957 = Εὐθυμίου Διονυσιάτου, «Συμπληρωματικὸς Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων Ἱερᾶς Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους, ἐπιμελεία Κ. Μανάφη», εἰς *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 27 (1957), σσ. 233-271 καὶ Κ. Μανάφης, «Σημείωμα», *αὐτόθι*, σσ. 387-390.
- Fonkič 1996 = B. L. Fonkič, «Ὁ ρόλος τῶν ἑλληνικῶν μοναστηριῶν στὴν πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς Ρωσίας τὸν 17ο αἰῶνα», εἰς *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου: "Οἱ δρόμοι τοῦ ὀρθόδοξου μοναχισμοῦ: Πορευθέντες μάθετε"*, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, *Τάσεις τοῦ Ὀρθόδοξου μοναχισμοῦ 9οσ-20οσ αἰῶνες* (Τὸ Βυζάντιο Σήμερα 1), (Ἀθήνα 1996), σσ. 109-114.
- Gratziou 1982 = O. Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra (1596-1624)*, (Ἀθήνα 1982).
- Hoffmann 1951 = G. Hoffmann, «Ein Handschriften-Verzeichnis des Athosklosters Dionysiou aus dem Jahre 1627», εἰς *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951), σσ. 272-277.
- Huber 1969 = R. Huber, *Athos: Leben, Glaube, Kunst* (Ζυρίχη 1969).
- Hunger 1989 = H. Hunger, *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur* (Μόναχο 1989).
- Hunger 1995 = H. Hunger, *Ὁ κόσμος τοῦ βυζαντινοῦ βιβλίου. Γραφὴ καὶ ἀνάγνωση στὸ Βυζάντιο* (ἑλλ. μτφρ. Γ. Βασίλαρος), (Ἀθήνα 1995).
- Καδᾶς 1983 = Σ. Ν. Καδᾶς, «Ἡ εἰκονογράφηση τῶν εὐαγγελιστᾶριων τοῦ Ἁγίου Ὁρους», εἰς *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη* (Θεσσαλονίκη 1983), σσ. 54-67.
- Καδᾶς 1994 = Σ. Ν. Καδᾶς, *Κῶδιξ ἱερᾶς μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους (ἀρ. χειρογράφου 627) ιη'-ιθ' αἰ.* (Ἅγιον Ὅρος 1994).
- Καδᾶς 1996 = Σ. Ν. Καδᾶς, *Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους* (Ἅγιον Ὅρος 1996).
- Καδᾶς 1997 = Σ. Ν. Καδᾶς, *Ἡ ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Διονυσίου. Ἱστορία - Τέχνη - Κειμήλια. Προσκυνηματικὸς Ὁδηγὸς* (ἔκδοση Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Διονυσίου), (Ἅγιον Ὅρος 1997).
- Καδᾶς 2008 = Σ. Ν. Καδᾶς, *Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, (Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Βυζαντινὰ Μνημεῖα, 15), (Θεσσαλονίκη 2008).
- Kalavrezou-Maxeiner 1985 = I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite* (Βιέννη 1985).
- Κουρίλας 1936 = Εὐλόγιος Κουρίλας, «Κατάλογος ἀγιορειτικῶν χειρογράφων. Α', Κώδικες τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Διονυσίου ἐν Ἄθω μὴ περιεχόμενοι ἐν τῷ ἐκδοθέντι Καταλόγῳ τοῦ Σπ. Λάμπρου», εἰς *Θεολογία* 14 (1936), σσ. 114-128, 330-347 καὶ εἰσαγωγή σσ. 42-52.

- Κυριακίδης 1958 = Στ. Κυριακίδης, «Ἡ ἐξαγωγή χειρογράφων ἐξ Ἁγίου Ὁρους», εἰς *Μακεδονικά* 4 (1958), σσ. 532-533.
- Lamberz 1996 = E. Lamberz, «Νεώτερες ἐρευνες στὶς βιβλιοθήκες τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ἀποτελέσματα καὶ συμπεράσματα», εἰς *Διεθνῆς Συμπόσιο. Τὸ Ἅγιο Ὁρος Χθές-Σήμερα-Αὔριο* (Θεσσαλονίκη, 29 Ὀκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1993), (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 84), (Θεσσαλονίκη 1996), σσ. 157-165.
- Λάμπρος 1888 = Σπ. Π. Λάμπρος, *Πλουτάρχεια ἀπανθίσματα ἐν Ἁγιορειτικῷ κώδικι τῆς μονῆς Διονυσίου*, Ἀθήνησι, 1888 [τὸ ἴδιο καὶ στὸν τόμο: *Τὰ κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Πεντηκονταετηρίδος τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου* (Ἀθήνησι, 1888), σσ. 315-333].
- Λάμπρος 1895, 1900 = Σπ. Π. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Α΄ - Β΄ (Cambridge 1895-1900).
- Λάμπρος 1905 = Σπ. Π. Λάμπρος, «Ἡροδότεια ἀπανθίσματα ἐν ἀγιορειτικῷ κώδικι τῆς μονῆς Διονυσίου», εἰς *Νέος Ἑλληνομνήμων* 2 (1905), σσ. 3-28.
- Λάμπρος 1906 = Σπ. Π. Λάμπρος, «Ἀνέκδοτα ἀπανθίσματα Διογένους τοῦ Λαερτίου», εἰς *Νέος Ἑλληνομνήμων* 3 (1906), σσ. 257-376.
- Λάμπρος 1924 = Σπ. Π. Λάμπρος, «Ὠροευρέσια ποδικά. 1. Ἐκ τοῦ ἀρ. 289 κώδικος τῆς Μονῆς Διονυσίου φ. 75α», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 18 (1924), σσ. 217-218.
- Λαμψίδης 1973 = Ὁδ. Λαμψίδης, «Σύνηθες θαῦμα' καὶ ἐν Ἀτταλεία Παμφυλίας», εἰς *Θεολογία* 44 (1973), σσ. 678-684.
- Λαμψίδης 1974 = Ὁδ. Λαμψίδης, «Μία παραλλαγή τῆς βιογραφίας Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου», εἰς *Βυζαντινὰ* 6 (1974), σσ. 283-319.
- Lascaris 1958 = M. Lascaris, «Arsène Suchanov et les manuscrits de l'Athos», εἰς *Byzantion* 28 (1958), σσ. 543-545.
- Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne* (Petit Palais-Musée des Beaux-Arts de la Ville de Paris 10 avril-5 juillet 2009), (Paris-Musées), (Παρίσι 2009).
- Masuda 1990 = S. Masuda, *Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ χειρογράφου ἀρ. 587 τῆς μονῆς Διονυσίου στὸ Ἅγιο Ὁρος* (Θεσσαλονίκη 1990), (ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή).
- Μαυροπούλου-Τσιούμη 1972 = Χρυσ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ χειρογράφου ἀριθ. 20 τῆς Μ. Διονυσίου στὸ Ἅγιον Ὁρος», εἰς *Κέρνος, Τιμητικὸς τόμος Γ. Μπακαλάκη* (Θεσσαλονίκη 1972), σσ. 96-101.
- Μαυροπούλου-Τσιούμη 1973 = Χρυσ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Οἱ μικρογραφίες τοῦ Ψαλτηρίου ἀρ. 65 τῆς Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους

- Συμβολή στη μελέτη τῶν Ψαλτηρίων καὶ τῶν βυζαντινῶν ἀντιγράφων», εἰς *Κληρονομία* 7 (1973), σσ. 131-171.
- Μαυροπούλου-Τσιούμη 1996 = Χρυσ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα στὸ Ἅγιο Ὅρος, χρονολογημένα στὸ Β΄ καὶ Γ΄ τέταρτο τοῦ 14ου αἰῶνα», εἰς *Διεθνὲς Συμπόσιο. Τὸ Ἅγιο Ὅρος Χθές-Σήμερα-Ἀὔριο* (Θεσσαλονίκη, 29 Ὀκτωβρίου—1 Νοεμβρίου 1993), (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 84), (Θεσσαλονίκη 1996), σσ. 211-227.
- Mercati 1959 = S. Mercati, «Su una poesia giambica nel codice 605 del monastero di Dionysio nel monte Athos», εἰς *Byzantinische Zeitschrift* 52 (1959), σσ. 11-12.
- Montfaucon 1715 = D. B. Montfaucon, *Bibliotheca Coisliniana olim Segueriana ...* (Παρίσι 1715).
- Moraux *et al.* 1976 = P. Moraux *et al.*, *Aristoteles Graecus*, I (Βερολίνο – Νέα Ὑόρκη 1976).
- Μπούρα 1989 = Λ. Μπούρα, «Ὁ Βασίλειος Λεκαπηνὸς παραγγελιοδότης ἔργων τέχνης», εἰς *Κωνσταντῖνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχὴ του* (Ἀθήνα 1989), σσ. 397-434.
- Oikonomides 1968 = N. Oikonomides (ἔκδ.), *Actes de Dionysiou* (Archives de l'Athos, IV), (Παρίσι 1968).
- Olivier 1995 = J.-M. Olivier, *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de Manuscrits grecs De Marcel Richard* (Brepols – Turnhout 1995).
- Omout 1888 = H. Omout, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, τόμος III (Παρίσι 1888).
- Omout 1902 = H. Omout, *Missions archeologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, τόμ. I-II (μὲ συνεχῆ ἀρίθμηση), (Παρίσι 1902).
- Panagiotakes 1996 = N. M. Panagiotakes, «Fragments of a Lost Eleventh Century Byzantine Historical Work?», εἰς *ΦΙΛΕΛΛΗΝ: Studies in Honour of Robert Browning* (εκδ. C. N. Constantinides *et al.*), (Βενετία 1996), σσ. 321-357.
- Παπάζογλου 1990 = Γ. Παπάζογλου, «Συμπληρωματικὸς κατάλογος χειρογράφων Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους (Συνοπτικὴ ἀναγραφὴ χειρογράφων ἀρ. 805-1064)», εἰς *Θεολογία* 61 (1990), σσ. 443-505.
- Πελεκανίδης *et al.* 1973 = Στ. Πελεκανίδης – Π. Χρήστου – Χρ. Μαυροπούλου – Τσιούμη – Σ. Καδᾶς, *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Σειρὰ Α΄, *Εἰκονογραφημένα Χειρόγραφα*, τόμ. Α΄ *Πρωτᾶτον, Μ. Διονυσίου, Μ. Κουτλουμουσίου, Μ. Ξηροποτάμου, Μ. Γρηγορίου* (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), (Ἀθῆναι 1973), σσ. 46-233 καὶ σσ. 392-449.

- Πολίτης 1957 = Λ. Πολίτης, «Άγιορείτες βιβλιογράφοι τοῦ 16ου αἰώνα», εἰς *Ἑλληνικά* 15 (1957), σσ. 375-384.
- Politis 1958 = L. Politis, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», εἰς *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958), σσ. 17-36 καὶ 261-287.
- Πολίτης 1955-1960 = Λ. Πολίτης, «Κατάλογος λειτουργικῶν εἰληταρίων τῆς ἱερᾶς Μονῆς Βατοπεδίου», εἰς *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), σσ. 402-408.
- Πολίτης 1961 = Λ. Πολίτης, *Ὁδηγὸς Καταλόγου χειρογράφων* (Ἀθῆναι 1961).
- Πολίτης 1963 = Λ. Πολίτης, «Τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους», [Ἀφιέρωμα στὸ Ἅγιον Ὄρος, Χριστούγεννα 1963], εἰς *Νέα Ἐστία* 74 (1963), σσ. 116-127.
- Politis 1977 = L. Politis, «Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siècle», εἰς *La paléographie grecque et byzantine* (Παρίσι 1977), σσ. 371-381.
- Πολίτης-Μανούσακας 1973 = Λ. Πολίτης – Μ. Μανούσακας, *Συμπληρωματικοὶ Κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὁρους* (Ἑλληνικά, Παράρτημα, 24), (Θεσσαλονίκη 1973).
- Πολίτης – Πολίτη 1994 = Λ. Πολίτης – Μ. Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου–18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφῆ», εἰς *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 6 (1994), σσ. 313-645.
- PLP = *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp et al., τόμοι I-XII, Βιέννη 1976-1994.
- Richard 1964 = M. Richard, *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues des Manuscrits grecs, Supplément I* (Παρίσι 1964).
- Rosenquist 1996 = Jan Olof Rosenquist, *The Hagiographic Dossier of St. Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154* (Uppsala 1996).
- Rudberg 1956 = S. Rudberg, «Les manuscrits à contenu profane du Mont-Athos», εἰς *Eranos* 54 (1956), σσ. 174-185.
- Σκαρβέλη-Νικολοπούλου 1994 = Ἀγγελικὴ Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία* (Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων), (Ἀθῆνα 1994).
- Spatharakis 1975-1976 = I. Spatharakis, «The date of the Illustrations of the Psalter Dionysiou 65», εἰς *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, περ. Δ', 8 (1975-1976), σσ. 173-177.
- Spatharakis 1981 = I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, I-II (Leiden 1981).
- Στάθης 1976 = Γρ. Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἅγιον Ὄρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν*

- μονῶν καὶ σκητῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τόμ. Β' (Ἀθήναι 1976).
- Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους (Ἐκθεσὴ κεμηλίων στὸ Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ στὰ πλαίσια τῆς πολιτιστικῆς πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης), (Θεσσαλονίκη 1997).
- Vogel – Gardthausen 1909/1966 = M. Vogel – V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* (Leipzig 1909), (ἀνατ. Hildesheim 1966).
- Voicu – D'Alisera 1981 = S. J. Voicu – S. D'Alisera, *Index in manuscriptorum graecorum edita specimina* (Roma 1981).
- Weitzmann 1963 = K. Weitzmann, *Aus den Bibliotheken des Athos* (Ἀμβούργο 1963).
- Weitzmann 1969 = K. Weitzmann, «An Imperial Lectionary in the Monastery of Dionysiou on Mount Athos. Its Origin and its Wanderings», εἰς *Revue des études sud-est Européennes* 7 (1969), σσ. 239-253. [= *Byzantine Liturgical Psalters and Gospels* (Variorum Reprints), (London 1980), no. XII]
- Weitzmann 1996² = K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts* (Βιέννη 1996²).
- Χατζηγιακουμῆς 1980 = Μ. Χατζηγιακουμῆς, *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453-1820. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ* [Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος], (Ἀθήνα 1980).

COSTAS N. CONSTANTINIDES

ABSTRACT

THE LIBRARY OF THE MONASTERY OF DIONYSIOU
ON MOUNT ATHOS

The Monastery of Dionysiou on Mount Athos was founded by the Emperor Alexios III Megalokomnenos of Trebizond in 1374 and its library is considered among the most important of the Holy Mountain, both in size as well as in content. It contains 1080 Greek and 6 Slavonic manuscripts, including 27 scrolls, of which 125 are parchment volumes –containing among the valuable ones a partly palimpsest (cod. no. 91) and two copied in the uncial script (cod. no. 21 and the missing today cod. no. 1)–, a few were copied on Oriental or bombycine paper and the rest on Western paper.

Catalogues of the collection were prepared by Spyridon Lambros in 1895, while later acquisitions were described by Eulogios Kourilas, Euthymios Dionysiates (ed. by C. Manaphes) and the monk Chrysostomos (ed. by G. Papazoglou). A new Catalogue meeting the requirements of modern codicology is in progress by C. Cacouros.

Texts from the manuscripts of this important collection were included in various editions of theological works, or in albums of dated Greek manuscripts, and the colophons and later notes of all the volumes were reproduced in a recent edition. Furthermore, most of the highly illuminated volumes were either described in the “*Treasures of the Greek Manuscripts from Mount Athos*” as early as 1973, or were included in special Catalogues of exhibitions in Thessalonike (1997) and Paris (2009).

In this paper special attention is given to the manuscripts of the collection dated before the foundation of the monastery and presented to the library during the period of the Turkish domination either by rulers of the *Moldovlachia* or by priests and monks. The thirty-four manuscripts mostly of theological and liturgical content, but also a few with secular texts, taken to Russia by Arsenii Shuchanov in 1654 are also referred to and identified in the Catalogue of Vladimir of the Synodal Library of Moscow. The five manuscripts taken to France by Athanasios the Rhetor in the middle of the seventeenth century are

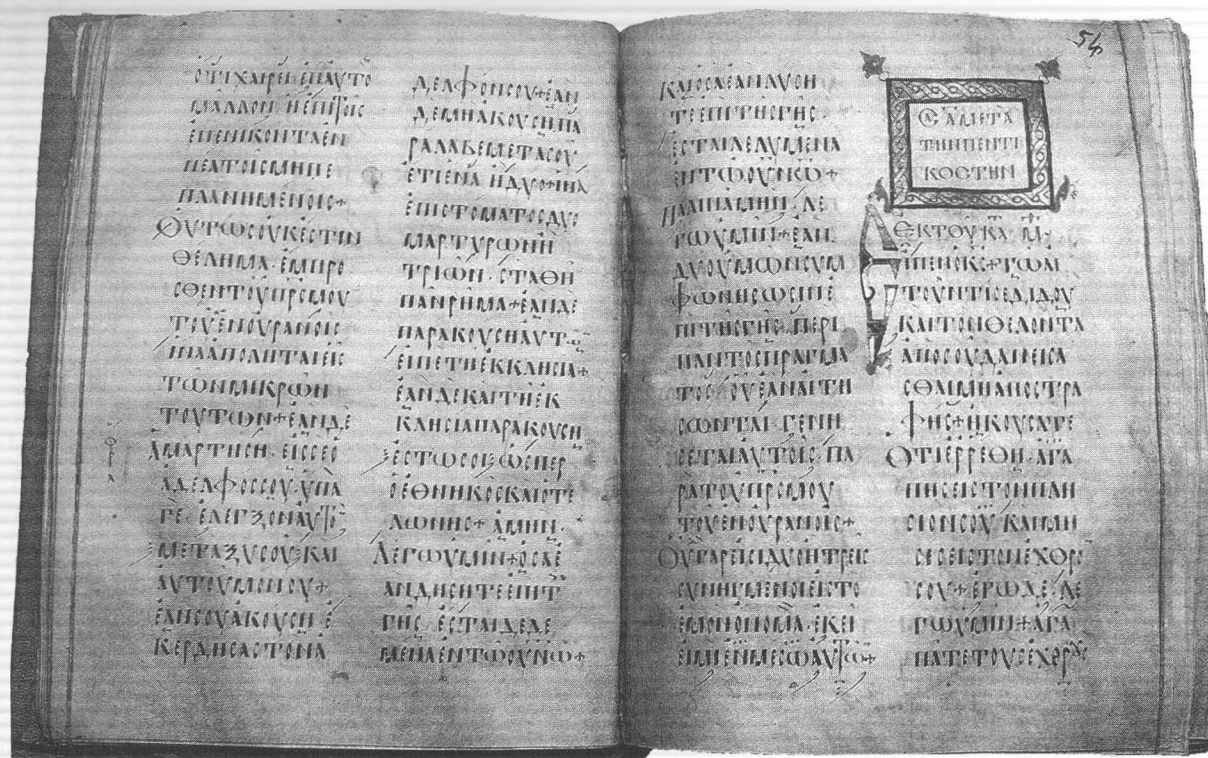
also identified in the Coislin collection of the Bibliothèque Nationale in Paris, as well as a few illuminated or precious volumes, described by Lambros and today missing, two of which are identified in American collections.

The *Scriptorium* operating in the monastery from c. 1570 and for nearly a century thereafter, from which we know today of more than 200 volumes of theological and liturgical content, copied by a number of famous scribes imitating the liturgical script of the monastery of *Hodegōn* in Constantinople, is also examined briefly. A number of volumes are identified in the collection of the monastery and other monasteries of Mount Athos or Patmos. These distinguished copyists from the abbot Theonas, who seem to have initiated the *scriptorium*, to Ignatius, who also acted as a binder and rendered to demotic Greek earlier patristic texts, Daniel, Kyriakos and others, took great care of the library at a period when printed books were also arriving to the monastery from the west and were shelved side by side with the manuscripts. At a difficult period for Greek learning the monastery of Dionysiou kept the spirit of copying and studying the Orthodox theological and pateric texts alive.

The content of the manuscripts of the monastery of Dionysiou is also considered. Special attention is given to the forty-eight volumes with secular and classical texts, such as excerpts from the history (*Ἱστορίη*) of Herodotus, Plutarch, Diogenes Laertius, the Byzantine *Triad* of Euripides (*Orestes, Troads and Phoenissai*) with scholia, rhetorical texts of Lysias, Aelius Aristides, and Libanius, philosophical texts of Proklos Diadochos and Michael Psellos, legal texts, like the compilation from the *Basilica* of Michael Attaleiotes and the *Hexabiblos* of Constantine Armenopoulos, grammatical works by George Choïroboskos, Maximos Planoudes and Manuel Moschopoulos. The collection also contains dictionaries, chronicles, and a number of textbooks used for teaching purposes during the period of Turkish rule.

Finally, brief attention is given to the fifty-eight illuminated liturgical manuscripts of the library of Dionysiou, a number of which are *de luxe* volumes dated prior to the foundation of the monastery and originate mostly from Constantinople. Some of these precious manuscripts including a number of scrolls, are preserved in excellent condition and were extensively studied in recent years by the students of Byzantine art.

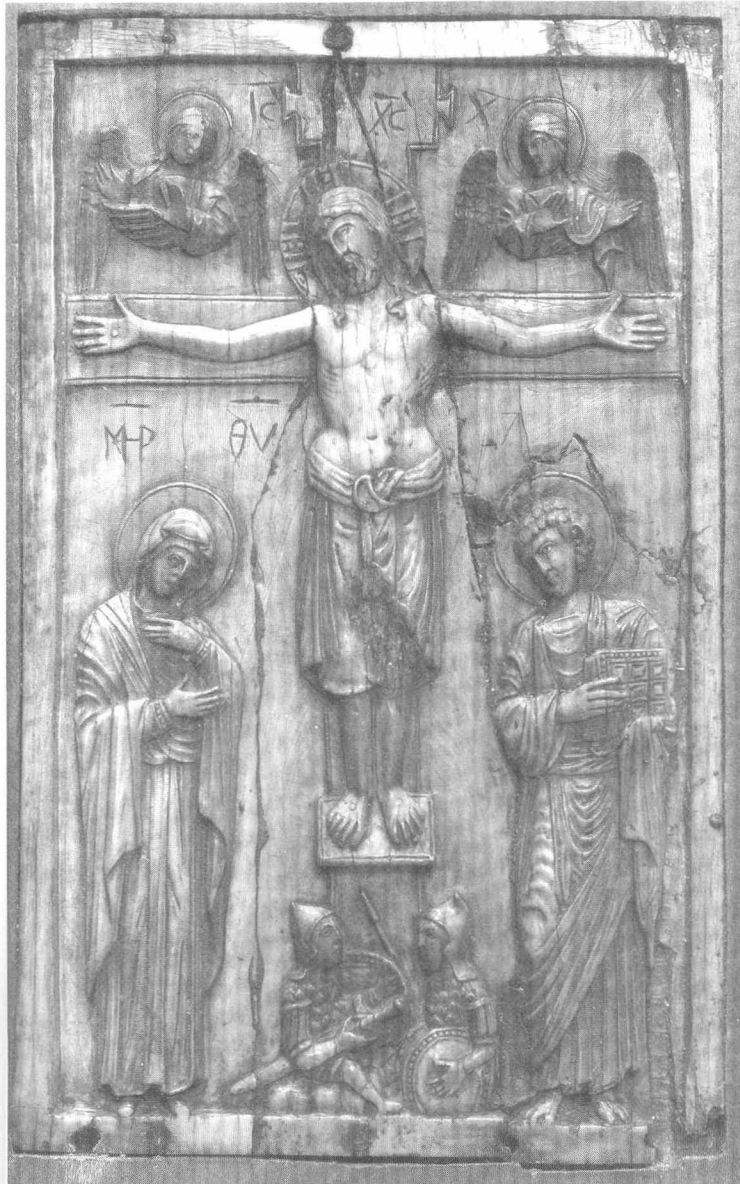
This precious collection is a mirror of the intellectual activities of generations of monks and learned abbots of the monastery of Dionysiou. These manuscripts were studied by monks and visitors who left their notes in the volumes themselves or recorded important events in the flyleaves of the books giving valuable information to the student of the history of the monastery itself and the whole of Mount Athos.

1. Κώδ. Διονυσίου 21, φφ. 53v-54r. Εὐαγγελιστάριο στην κεφαλαιογράμμη γραφή τοῦ β' ἡμίσεως τοῦ 10^{ου} αἰ., ἐπαρχιακῆς πιθανὸν προελεύσεως.

2. Λεπτομέρεια στην αρχή του πρωτοτύπου Χρυσοβούλλου του Άλεξίου Γ' Μεγάλου Κομνηνού, αυτοκράτορος πάσης Ανατολής, Ίβήρων και Περαιτίας, εικονιζομένου μετὰ τῆς συζύγου του Θεοδώρας, Χριστοῦ χάριτι εὐσεβεστάτης δέσποινας τῆς Μεγάλης Κομνηνῆς, τοὺς ὁποίους εὐλογεῖ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους ,ζωπγ' (=1374).

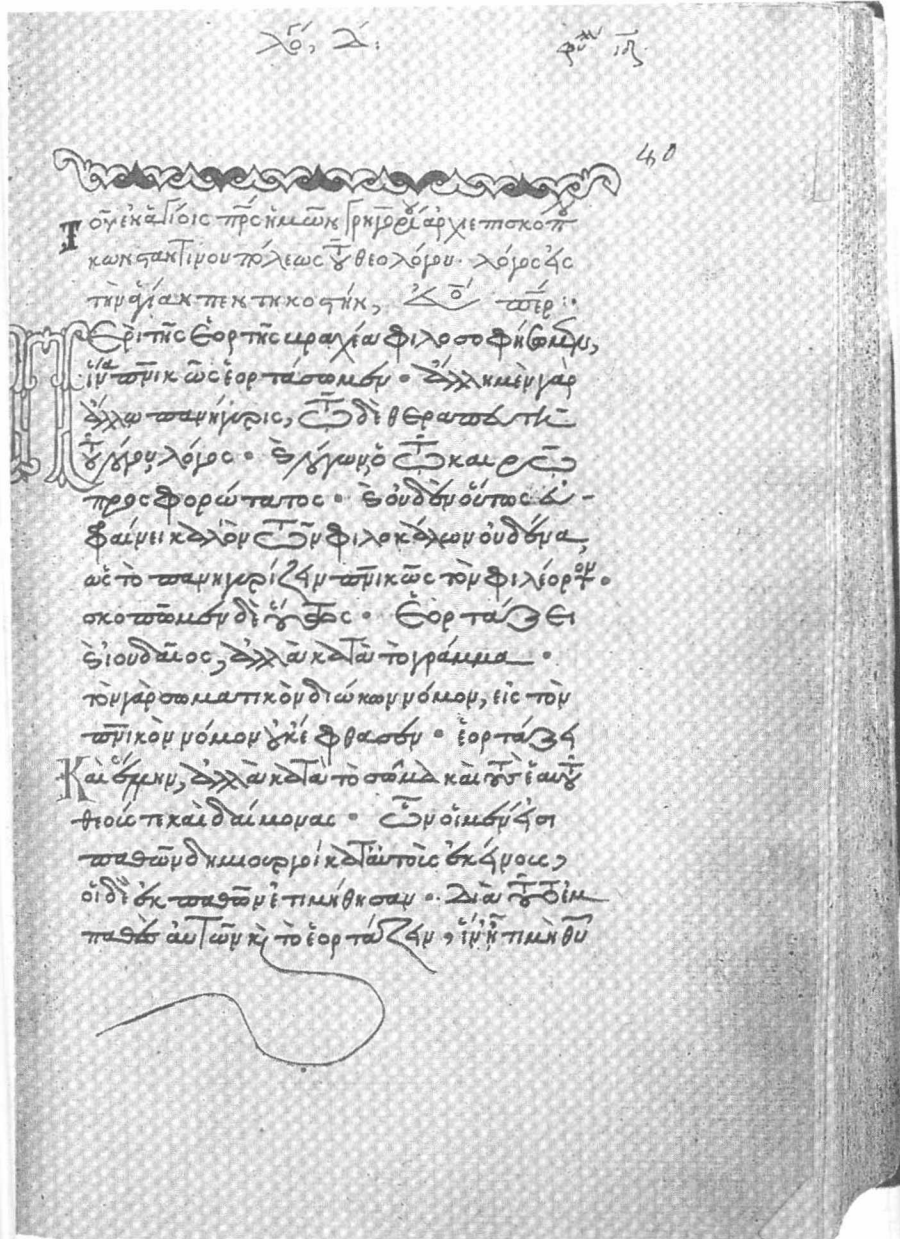
3. Ἡ Σταύρωσις. Ἐλεφαντέينو ἀνάγλυφο πλακίδιο διαστάσεων 215 x 130 χιλ. καὶ πάχους 22 χιλ. (10^{ος}-11^{ος} αἰ.). Τοποθετήθηκε σὲ δεύτερη χρῆση γιὰ ὑποστήριξη τοῦ β' ἐξωφύλλου τοῦ κώδικος 27 τῆς Μονῆς Διονυσίου (Καينὴ Διαθήκη, 13^{ος} αἰ.).

4. Κώδιξ Διονυσίου 61, φ. 1v. (Λειτουργικές ομιλίες Γρηγορίου Ναζιανζηνού, 11^{ος}-12^{ος} αι.). Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς παραδίδει τὸν κώδικα στὸν εὐγενῆ νέο, κτήτορα τοῦ ἔργου του.

5. Κώδ. Διονυσίου 587, φ. 1ν, [Εὐαγγελιστάριον, 11^{ος} αἰ. (circa 1059)]. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης ὑπαγορεύει τὸ Εὐαγγέλιό του στὸν μαθητὴ του Πρόχορο.

6. Κωδ. Διονυσίου 136, φ. 40r (Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγοι). Γραφέας ὁ μοναχὸς τῆς μονῆς Διονυσίου Θεωνᾶς (1580).